

הרב יעקב ספיר ומפגשיו עם חכמי מרכז תימן

אהרן גימאני

תקציר

הרב יעקב ספיר הלוי נולד במחוז וילנא שבליטא, ובילדותו בשנת 1832, עלתה משפחתו לארץ ישראל, והם השתייכו לחוג הפרושים – תלמידי הגאון מוילנא. הוא ביקר בקהילות שבמרכז תימן בשנת 1859 ושהה בהן כשמונה חודשים וחצי, תוך סיכון עצמי רב. את רשמיו ביקורו העלה בספרו "אבן ספיר" שהודפס בשנת 1866. ספר זה הקנה לו את פרסומו הגדול, ודרכו התודעו יהודי העולם לאורחות חייהם של היהודים בתימן.

ר"י ספיר גילה עניין מיוחד בגדולי חכמי תימן, ובמאמר זה נעמוד על רשמיו מאורחות חייהם, מהנהגתם וממורשתם הרוחנית של חכמי תימן שאותם הכיר בקהילות השונות במרכז תימן שבהן ביקר, והתפעל מהמורשת הרוחנית העשירה והקדומה של יהודי תימן. כך למשל, כשפגש בקהילת ג'וראח את רב הקהילה, הרב יוסף בן סעיד, הוא מתפעל מאורח חייו של שילוב תורה ועבודה, וכן מבקיאותו בתלמוד ובספרי הפוסקים כשאר גדולי ישראל. כמו כן, כשהוא פגש את אב בית הדין לקהילות תימן, הרב סלימאן קארה, שמקום מושבו היה בעיר הבירה צנעא, הוא התרשם מדרך הנהגתו את הקהילה, מחוכמתו הגדולה ומספרייתו העשירה שמצויים בה כתבי יד חשובים.

בחלקו השני של המאמר נחשוף הגהות שכתב הרב שלום אלשיך הלוי, מגדולי חכמי תימן, בגיליונות ספרו של הרב יעקב ספיר שיצא לאור במהדורתו הראשונה בשנת תרכ"ו (1866) בעיר ליק (Lyck) שבפרוסיה.

הקדמה

הרב יעקב ספיר הלוי נולד בשנת תקפ"ב (1822) בעיירה אשמניא (Oshmiany) שבמחוז וילנא שבליטא, ובהיותו ילד, בראשית שנת תקצ"ג (1832), עלתה משפחתו לארץ ישראל. הם השתייכו לחוג הפרושים – תלמידי הגאון מוילנא, וחינוכו היה לפי

שיטתם של תלמידי הגר"א, שמיזגו תלמוד עם העמקה בחקירה.¹ הוא ביקר בקהילות שבמרכז תימן בשנת תרי"ט (1859) ושהה בהן כשמונה חודשים וחצי, תוך סיכון עצמי רב. את רשמי ביקורו העלה בספרו "אבן ספיר". הספר הודפס בשנת תרכ"ו (1866), והקנה לו את פרסומו הגדול, ודרכו התוודעו יהודי העולם בצורה מהימנה ומעמיקה אל אורחות חייהם של היהודים בתימן.²

הרב יעקב ספיר ניחן בחוש ביקורת מעמיק, והעלה את דבריו על הכתב בשום שכל ודעת, בעין בוחנת ובלב מבין, בכישרון גדול ובלשון עשירה המעידה על חוכמתו הרבה. ספרו הוא הטוב שבספרי הנוסעים שנכתבו על יהודי תימן, והוא עומד בשורה אחת עם גדולי הנוסעים היהודים, שהמפורסם שבהם הוא ר' בנימין מטודלה. לדברים שראה וכתבם בספרו יש ערך היסטורי רב, וניתן לומר שעדויותיו מדויקות ונאמנות. ואולם נמצאו גם עדויות בודדות שאינן מדויקות, ואותן יש לתלות כנראה בכך שערך השוואה עם מקום גידולו בירושלים; למשל בדבריו על לימוד התלמוד בתימן.

כל חוקר הכותב על תרבותם ועל מורשתם הרוחנית של יהודי תימן, וכן על מעמדם המדיני ודרכי פרנסתם תחת השלטון המוסלמי, נצרך לעיין בספרו של ר"י ספיר ולהעלות ממנו רשמים וציטוטים כפי שחווה אותם ר"י ספיר בביקורו בקהילות תימן. ר"י ספיר גילה עניין מיוחד בגדולי חכמי תימן, ובמאמר זה נעמוד על רשמיו מאורחות חייהם, מהנהגתם וממורשתם הרוחנית של חכמי תימן שהכיר בקהילות השונות במרכז תימן שבהן ביקר. עוד נחשוף הגהות שכתב הרב שלום אלשיך הלוי,

1 כבן עשר, בראשית שנת תקצ"ג (1832), הגיע ר"י ספיר עם הוריו לצפת. הוריו נפטרו בשנים הראשונות לשהותם שם, ובשנת תקצ"ו (1936) עבר להתגורר בירושלים, ועסק שם בתור מלמד בתלמוד תורה עץ חיים, ומאוחר יותר כסופר החברה קדישא של האשכנזים. על תולדותיו ראו: יוסף יואל ריבלין, "ר' יעקב ספיר (תקפ"ב-תרמ"ה)", מאזנים 11 (ת"ש-תש"א), עמ' 74-81; א"ר מלאכי, "יעקב ספיר", התורן י (אייר תרפ"ד), עמ' 72-76.

2 על החשיבות ועל הייחוד של ספרו כתב פרופ' יוסף יואל ריבלין: "זכה ר"י ספיר, והיה הראשון שגלה לנו את יהדות תימן נפלאה זו בכל שיעור קומתה וצביונה. עשרים וחמשת הפרקים מפרק כ' ועד פרק מ"ד של החלק הראשון ל'אבן ספיר' מגוללים לפנינו תמונה בהירה וחיה מן השבט היהודי שנשמר בטהרתו השמית, יתר על כל שבטי ישראל כולם. אחרי תתו בקצור נמרץ ידיעות על קדמוניות היהודים בתימן והעתים אשר עברו עליהם, מעביר הוא לפנינו בתמונות חיות את הבית בתוך תוכו, ואת השוק, את הסוחר בבית מסחרו, את בעל המלאכה בבית מלאכתו, את מלמד התינוקות וחניכיו ואת 'בית המדרש' ואת החכם 'המארי' (ריבלין, שם, חלק שני, עמ' 390).

מגדולי חכמי תימן, בגיליונות ספרו של הרב יעקב ספיר שיצא לאור במהדורות הראשונה בשנת תרכ"ו (1866) בעיר ליק (Lyck) שבפרוסיה.

א. מסעו של ר"י ספיר בתימן

1. קהילות שביקר בהן

ר"י ספיר יצא מירושלים ב"ג בתמוז תרי"ח (25 ביוני 1858), בשליחות קהילת הפרושים לגייס תרומות בעבור מוסדותיהם.³ כוונתו הייתה לנסוע להודו (דרך מצרים ועדן), ולא נכלל בתוכניתו ביקור בתימן. הוא הפליג מיפו לאלכסנדריה, והשתהה במצרים זמן-מה. לאחר שנגנב רוב כספו בידי חלפן כספים במצרים הוא שינה את התוכנית, והפליג מסואץ לתימן. בעדותו הוא מספר: "כך המחסור הזה הביאני להתנודד בארץ התימן אחרי לא היה לי די הוצאות הדרך במישור להודו מטרת נסיעתי מראש, אשר משם שאבתי ידיעות רבת החמודות, והשגתי הסגולות תקות נפשי, גם שכר טוב בעמלי ראיתי" (ו ע"א).

לעיר חודידה, השוכנת על חוף ים סוף במערב תימן, הגיע ר"י ספיר ביום רביעי כ"ט בטבת תרי"ט, ערב ראש חודש שבט (5 בינואר 1859). כוונתו הייתה להפליג לעיר הנמל עדן או להגיע לשם דרך היבשה, ומשם להתחיל את מסעו לתוך תימן. לאחר שהות של שישה ימים במקום החליט להתחיל את מסעו לכיוון פנים תימן בדרך חלופית (מה ע"ב – מח ע"א).

בעיר הנמל חודידה התכונן ר"י ספיר למסעו אל פנים תימן, וכדי שלא לעורר חשד מיותר ולא לבוא לידי סכנה החליף את בגדיו, וכך כתב: "מצנפתי האדומה מעל ראשי הסירותי, הרימותי העטרה⁴ הסובבת עליה, ונעלי האיירופיים ובתי שוקים שלפתי, פני משחור חשבתי,⁵ לבשתי בגדים שחורים צואים⁶ ומטולאים כמנהג המדינה".⁷ הוא

3 הרב יעקב ספיר, אבן ספיר, א, ליק תרכ"ו, דף א ע"ב. להלן יובאו רוב ההפניות לחלק א של אבן ספיר בסוגריים בגוף המאמר בציון הדף/דפים והעמודים) בלבד. רק בהפניות (הספורות) לחלק ב יצוין החלק.

4 על פי יחזקאל כא, לא.

5 אולי הכוונה שחשב כיצד לעשות את פניו שחורות. ואולי יש כאן טעות דפוס, וצריך להיות חשכתי, מלשון חשך, על דרך הנאמר באיכה (ד, ח) "חשך משחור תארם". והשוו דבריו בדף פח ע"ב "ותארי חשך משחור"; דף קט ע"ב "כי חשך משחור תארי ונהפכתי לאיש ימיני כמוהם".

6 על פי זכריה ג, ג-ד.

7 אבן ספיר, מח ע"א. כתיבתו של ר"י ספיר עשירה במקורות מן התנ"ך, ובציטוטים מספרו נעמוד על מקורותיו. בעניין זה הוא כתב: "וכל אלה הדברים בררתי בלה"ק [=בלשון הקודש]

יצא מחודידה בתוך שיירה של מוסלמים ביום שני בשבוע, ה' בשבט תרי"ט (10 בינואר 1859). ביום השלישי למסעו הוא הגיע לשוק של יום רביעי, ז' בשבט (12 בינואר), ובו ביום הגיע לעיר גֶ'ןֶאָח ושהה בה כשבוע בבית מארחו הרב יחיא עומסי. בקהילה זו הוא נפגש גם עם רב הקהילה, הרב יוסף בן סעיד (מח ע"ב – נא ע"ב).

ביום חמישי, ט"ו בשבט (20 בינואר), הוא יצא מהעיר ג'רואח, ובו ביום הגיע ליישוב חג'רה ושהה בו כשבוע בבית מארחו, הרב יחיא הבה (סו ע"ב – סט ע"א), והתלווה עם מארחיו לביקור קצר בקרית אל עמיר. משם הלך לקהילת מְצִ'מֶר הסמוכה, והגיע אליה ביום רביעי כ"א בשבט (26 בינואר). בקהילה זו התארח בביתו של נשיא הקהילה, הרב לוי חמדי, ופגש לראשונה את הרב יחיא קארה, שהגיע מצנעא הבירה (סט ע"ב – ע ע"א).

מקהילת מצ'מר המשיך במסעו לקהילת היהודים ביישוב פייד ושהה בבית מארחו אברהם חראזי, ושם התעכב שלושים יום (עב ע"ב – עג ע"ב).

במחצית הראשונה של אדר ב' (מרס 1859) המשיך במסעו ולן לילה אחד בקרית אל בקעה, שהיו בה כ-25 בתי אב, והשתתף במקום בסעודת הבראה בבית אבליים (עא ע"א). משם המשיך לקרית אלקאבל, הרחוקה כעשרים ק"מ מצנעא הבירה, ובה פגש את אב בית הדין, הרב סלימאן קארה (עא ע"א – עז ע"ב).

את הפורים, שחל ביום ראשון בשבוע, בי"ד באדר ב', הוא עשה בקהילת שבאם (פו ע"ב – פז ע"א). משם המשיך לעיר ת'לא, שהיו בה כ-35 בתי אב (עח ע"א–ע"ב), וביום שישי, י"ט באדר ב' (25 במרס), הוא הלך לכוכבאן הסמוכה, ושהה בה בחברת הרב יחיא בדיחי (פז ע"א – פח ע"א).

משם חזר שוב לשבאם וממנה הלך לכיוון צנעא והגיע ביום שני י"ד בניסן, ערב חג פסח (18 באפריל), ושהה בביתו של מארחו יוסף תירי [=טירי] (פח ע"ב – צב ע"ב). לאחר שהות ממושכת בצנעא הוא יצא שוב לקהילת שבאם.

ביום ראשון, י"א⁸ באייר (15 במאי), יצא משבאם לעיר עמראן הרחוקה מהלך של חצי יום, ושהה בה בבית מארחו, הרב והנשיא סלימאן תנעמי. הוא שהה בקהילה זו עשרה ימים, המשיך לקהילת סודה, ערך ביקור קצר בקהילת אל קארה, וחזר לעמראן לחג השבועות (קב ע"ב – קד ע"א).

צח (כאשר חנני ה') לשון המקרא ובקצור נמרץ, כאשר ינוע בכברה הנעתי כל לשון עודף ויתרון, כי קשה עלי האריכות, ורעיונות משל וחידה אין עמדי" (שם, הקדמה).

8 במקור נכתב: "בעשרה לחדש אייר". תאריך זה חל בשבת, ואולי יש כאן טעות דפוס. ראו שם, קב ע"ב.

ביום רביעי, י"ג בסיוון תרי"ט (15 ביוני 1859), יצא מעמראן לכיוון **כוחלאן**, ולמוחרת ביום חמישי הגיע לכוחלאן, לביתו של מארי יוסף, ושהה במקום גם ביום השבת (קד ע"א-ע"ב). ביום ראשון הלך לכיוון **חגיה**, והתארח בביתו של הרב מארי סאלם בן יחיא מפליטי צנעא, ושהה שם כשבועיים (קד ע"ב – קה ע"ב).

ביום שלישי, י' בתמוז תרי"ט (12 ביולי 1859), הגיע לקרית אלקאבל, ושהה בה כשבוע. לאחר צום י"ז בתמוז (19 ביולי) הלך לעיר **רוצ'ה**, ושהה בשבת כ"א בתמוז (23 ביולי) בביתו של מארי סאלם אלקאפח (קו ע"א).

ביום רביעי, כ"ה בתמוז (27 ביולי), הגיע בפעם השנייה לצנעא, והתארח בביתו של הרב אברהם צאלח, מצאצאיו של מהרי"ץ, ושהה במקום בשבת (קו ע"ב – קז ע"א).

ביום ראשון, כ"ט בתמוז (31 ביולי), הוא יצא מצנעא, וביקר בקהילות **סעואן** ו**תנעם** (קז ע"ב); וביום שני, ערב תשעה באב (8 באוגוסט), הוא שב לצנעא בפעם השלישית (שם).

ביום חמישי, ב' באלול (1 בספטמבר), הוא יצא מצנעא לכיוון נמל העיר חודידה כדי להמשיך במסעו לארצות שמחוץ לתימן, שאליהן תכנן להגיע למטרת נסיעתו (קט ע"א).

בדרך חזרה לכיוון העיר חודידה, ביום ראשון, י"ב באלול (11 בספטמבר), הוא הגיע לג'רואח, הקהילה הראשונה שבה ביקר בתחילת מסעו, ושהה בה עד יום רביעי כ"ב באלול (21 בספטמבר). וכך ביטא את הרגשתו המיוחדת מהחוויות שהיה נתון בהן במהלך מסעו:

עתה דמיתי שיצאתי מאפלה לאורה. פה תמשול ממלכת אל מוקרימי,⁹ אשר
 לְמֶלֶךְ חֲסִיד יֵחֶשֶׁב לָהֶם וּמַעֲמִיד בְּמִשְׁפַּט אֲרִצּוֹ.¹⁰ כן עוד פה מעט פרנסה
 לַיהוּדִים וְהָרַעַב לֹא הַכְּבִיד אֶכְפּוֹ¹¹ כְּבֹאֲרֵץ הַעֲלִיוֹנָה. גם נגף החלי רע רח"ל
 [=רחמנא ליצלן] לא באה בגבולם (כה לחי¹²), והמון עניים מצנעא ינהרו הנה
 על פת לחם.¹³

בהמשך דבריו לקראת סיום מסעו ביטא את הרגשתו בתום מסעו החווייתי והמסוכן בקהילות היהודיות שבמרכז תימן, כשהוא בדרכו עם ר' יחיא עומיסי, מארחו הראשון

9 = מפרמי.

10 על פי משלי כט, ד.

11 על פי איוב לג, ז.

12 שמואל א כה, ו.

13 משלי כה, כא. אבן ספיר, קט ע"ב.

בתחילת מסעו בתאריך ז' בשבט תרי"ט (12 בינואר 1859), וגם מארחו האחרון בתום שמונת החודשים וחצי, בתאריך כ"ב באלול תרי"ט (21 בספטמבר 1859), בתחנה האחרונה בשוק של יום רביעי (סוק אלרבווע), שהייתה גם תחנתו הראשונה שבה פגש יהודים תימנים, ולפני יציאתו לעיר הנמל חודידה. וכה תיאר את הרגשתו בצל הסכנות הרבות שחוהה במסעו:

פה ידעתי כי עודני חי.¹⁴ נחתי ונפשתי עד יום ד' כ"ב אלול. קודם עלות השחר השכמנו וסעדנו לבכינו די שבעה, וירדנו באורחת יהודים וישמעאלים¹⁵ לשוק אל רבווע, הוא השוק הראשון שפגשתי בו בראשית כניסתי לארץ הזאת. עתה ברדתי מההרים, רקדתי כמו איל,¹⁶ ועל כל מורד אהלל יה, הודו לה' כי טוב כל"ח [=כי לעולם חסדו]¹⁷ שיצאתי לשלום. כהולך בחליל¹⁸ הלכתי לפני האורחה. החלפתי כוח ולבי שמח. הנני יוצא מאפלת חדרי תימן¹⁹ לראות עוד פני חלד.²⁰ הנני יורד מהרי חושך לאור באור חיי תבל.²¹

מחודידה הפליג ר"י ספיר לעדן ומשם להודו ומשם לאוסטרליה ולניו זילנד, ומשם חזר דרך עדן ומצרים לירושלים. מסעו תם בט"ו באייר תרכ"ג (4 במאי 1863), מקץ ארבע שנים ותשעה חודשים.²²

2. קהילות שלא ביקר בהן וכתב עליהן מפי השמועה

ר"י ספיר כתב, שבשהותו בקהילת חג'ה הוא פגש יהודים שהגיעו למקום מצעדה השוכנת בצפון תימן: "והיהודים הבאים מצאהדה [=צעדה] (דקלה)²³ מהלך עשרה ימים צפונית מזרחה. ואני ראיתים בחאגי [=חג'ה] ודברתי עמהם" (צו ע"א).²⁴

14	על פי בראשית מו, ל.
15	על פי בראשית לז, כה.
16	על פי תהלים קיד, ד.
17	תהלים קלו, א.
18	ישעיהו ל, כט.
19	איוב ט, ט.
20	על פי תהלים מט, ב.
21	על פי איוב לג, ל. אבן ספיר, קט ע"ב.
22	ראו: אבן ספיר, חלק א, הקדמה; חלק ב, מגנצא תרכ"ט, עמ' קנד.
23	השם דקלה ככינוי לעיר צעדה בא מלשון הפסוק בבראשית (ט, כז): "ואת הדורם ואת אוזל ואת דקלה", והוא מתורגם בתפסיר רב סעדיה גאון, בכתבי יד מאוחרים ובדפוסים של יהודי תימן "וד/מאר וצנעא וצעדה". ראו למשל כתר תורה – תאגי, מהדורת יוסף חסיד, ירושלים תשל"ח, בראשית ט, כז, "יש נוסחאות". רס"ג תרגם את הכתובים כלשונם "והדורם ואוזל ודקלה", ויהודי תימן שינו בגלל מסורת שהייתה מצויה אצלם. בעניין זה כתב ר"י ספיר בספרו (צא

על יהודי צפון תימן כתב ר"י ספיר בצורה כללית, כשסופר על מסעו של רבי ברוך ב"ר שמואל מפנינסק, שליח העיר צפת לתימן בשנת 1833, שיצא לצפון תימן בלוויית הדיין הרב יחיא אביץ': "וילכו דרך צעדה (היא דקלה) ועד חיידאן הוא סוף הישוב ט"ו יום מפה אצל המדבר, ושם עוד נמצאים יהודים זעיר שם זעיר שם" (צג ע"ב).²⁵ ר"י ספיר הזכיר את הייחוס המפוקפק שמייחסים אנשי צנעא ליהודי קהילת בית פרוה הרחוקה מהלך של כשעה מצנעא (ק ע"ב).²⁶

בספרו הוא נתן תיאור קצר מפי השמועה על קהילות גדולות אחדות השוכנות דרומית לצנעא הבירה לכיוון עדן. על יישובי היהודים דרומית לצנעא כתב: "עד עדאן [=עדן] מהלך ט"ו ימים, ובכל הדרך ערי יהודים על פני כל המדינה לאלפים, יוסיף ה' עליהם"²⁷ (קח ע"ב). ר"י ספיר כתב על ד'מאר, דמת, רדאע ומחוזו שרעב, בליווי פרטים קצרים על כל קהילה וחכמיה. לקמן דבריו:

שני ימים מפה נגבה עיר גדולה דמאר (הדורם).²⁸ בה כשלוש מאות בתי אבות ושתי בתי כנסיות גדולות. ראשי הק"ק [=הקהילת קודש] מארי אברהם אל קאפי [=קאפח] נ"י [=נרו יאיר] ומארי אברהם אל נאדאף [=נדאף] נ"י. עוד שני ימים משם עיר דמאת [=דמת], כמאה בתי אבות, ביהכ"נ [=בית הכנסת] אחת גדולה ומארי סאלם אל חאראזי [=חראזי] לראש. ק"ק "פי ראצה" (Fi Rada) [=רדאע] כשלוש מאות בתי אבות וארבע בתי כנסיות ועליהם אלופים לראש, הרב מארי סאלם מענא נ"י ומארי עוץ [=עואץ] סלימאן נ"י. שני ימים למעלה מזו ק"ק שארעב (Schareb) [=שרעב]. העיר הזאת מלאה

ע"א): "שכן פתר הרס"ג על פסוק 'זאת הדורם ואת אוזל ואת דקלה' (בראשית י, כז): דמאר וצנעא וצעדה. ועודם עומדים על תילם בשמותם זאת עד היום במדינה זו (דמאר היא כשלושה ימים לנגב צנעא, וצעדה כעשרה ימים צפונה, תראמו [=תראה אותם] הלאה)".

ברוח דומה כתב גם בדף קה ע"ב.

ר' ברוך נרצח על ידי האמאם אל מהדי, והדיין הרב יחיא אביץ' נעלמו עקבותיו. ראו: יהודה ניני, תימן וציון, ירושלים תשמ"ב, עמ' 126; הרב עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' כז. קינה על רצח ר' ברוך שחברה על ידי שמעון דוד, והועתקה מכתב יד שברשות ר' זכריה יפת כהן, ראו: יהודה לוי נחום, חשיפת גנוזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' שעא.

על יהודי פרוה ראו: משה גברא, אנציקלופדיה לקהילות תימן, ב, בני-ברק תשס"ה, ערך פרוה, עמ' 458-459.

על פי דברים א, יא.

על השם הדורם ככינוי לעיר ד'מאר, ראו לעיל הערה 23.

חכמים וסופרים יותר מכל ארץ התימן, ואנשיה חריפים וזכי השכל וידם ככלל²⁹ (קח ע"ב).³⁰

בהמשך דבריו הרחיב את הדיבור על המקובל רבי שלום שרעבי, שהיה רב החסידים בקהילת בית אל שבירושלים במאה השמונה-עשרה, וכתב שהוא פגש בצנעא אנשים חכמים וישרים ממשפחתו³¹ (קח ע"ב – קט ע"א).

על ביטול כוונתו ללכת מצנעא לעדן דרך היבשה כתב:

ואחרי דרשתי וחקרתי על דרך היבשה לעדאן [=עדן] ידעתי כי רבו השוללים והשודדים, גם רוצחי נפש בדרך הזה עד בלתי אפשר לצאת לשלום מדרך הזאת. ועל כן יעצתי לשוב בדרך אשר באתי בה לחודידה, ומשם דרך ים לעדאן [=עדן] (קט ע"א).

כאמור, סכנת הדרכים היא שמנעה ממנו לעבור בקהילות שמדרום לצנעא ולהעדיף לחזור בדרך שבה הגיע.

3. רקע היסטורי

התיאור שלהלן יבהיר לנו את הסכנות שאליהן נחשף ר"י ספיר במהלך מסעותיו בכיקורו בצנעא ובקהילות אחרות.

בשליש השני של המאה התשע-עשרה התערער השלטון המרכזי בצנעא בגלל מאבקי השלטון בצנעא ובסביבתה שפרצו לאחר מותו של האמאם אלמהדי עבדאללה בשנת 1834.³² האנרכייה השלטונית בצנעא הביאה בעקבותיה להידרדרות מצבה של

29 על פי בראשית טז, יב.

30 יש לבחון את דבריו שכתב מפי השמועה עד כמה הם עומדים במבחן המציאות. ר"י ספיר כתב שבקהילת ד'מאר היה אחד משני ראשי הקהילה הרב אברהם קאפח. חכם בשם זה אינו ידוע. בתקופה זו עמד בראש הקהילה בד'מאר הרב יחיא קאפח. ראו: אדם בן נון, "משנת עזויירי – ייחוסו וגלגוליו של כתב יד מנוקד של המשנה", בתוך שלום פנחס כהן (עורך), על יד יחיא: קובץ מחקרים ומאמרים מוגשים ליחיא קאפח עם פרישתו לגמלאות, קריית אונו וקדומים תשע"ט, עמ' 326; עזויהו משולם, ספר ד'מאר – הקהילה היהודית בד'מאר: הווי חיים, דמויות ואירועים, [נתניה] תשע"ט, עמ' 67. בספרו של משולם נכתב שר"י ספיר התארח בקהילת ד'מאר בביתו של הרב יחיא קאפח, ואף נכתבה שמועה שאמר ר"י ספיר לאנשי ד'מאר. יש להעיר שאין הדברים מדויקים, משום שר"י ספיר לא ביקר בקהילת ד'מאר אלא כתב את דבריו על הקהילה מפי השמועה.

31 ראו עליו: יהודה רצהבי, תורתן שלבני תימן, קריית-אונו תשנ"ה, עמ' רלח-רמ.

32 ראו: יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, תל-אביב תשל"ט, עמ' 33-58; ניני, תימן וציון (לעיל הערה 25), עמ' 9, 11-13. האמאם אלמהדי עבדאללה בן אלמותוּכּל אחמד עלה לשלטון בשנת 1817, והיה האמאם האחרון מהשושלת הקאסמית ששלטו החל לאחר גירוש התורכים

הקהילה היהודית ולבריחה של פליטים מצנעא לערי השדה. בעניין זה כתב הרב עמרם קרח, רבה הראשי האחרון של יהודי תימן:

בשנת תר"ד (1844) מלך האמאם עלי אלמתוכל עלי אללה, מחמד ן' יחיא ן' אלמנצור, והיה משנהו העריץ הידוע, אבו זיד אבו חסן אלמצרי. שפך זעמו ואש חמתו על היהודים, לאוסרם בשלשלאות וכבלי ברזל, להלקותם במקלות ובשוטים, וליסרם בכל מיני ענויים קשים, עד שכל אחד פדה את נפשו³³ בכל ממנו [...] וה"ר [=והרב רבי] יחיא אלבדיחי גלה לעיר כוכבאן, וישב שם שנים רבות.³⁴ ורבים ברחו מצנעא להציל נפשותם, ונתפזרו בכל עיר וכפר.³⁵ במקום נוסף כתב הרב קרח ברוח דומה, תחת הכותרת "כשלוך מלכות אדוני הארץ / התרי"ט (1859)", היא השנה שבה ביקר ר"י ספיר בקהילות היהודיות שבמרכז תימן. לקמן דבריו:

מלכות אדוני הארץ³⁶ מוט התמוטטה³⁷ מאחרי מות המלך אלמהדי עבד אללה, ומזמן לזמן נתמעטו הכנסותיה, וגברו יציאותיה, עד נתרוקנו אוצרותיה, ומשנת בק"ע (תרי"ט – 1859) אפסו כחותיה. כל עם הארץ מרדו מלשלם חקי המלכות. שודדים פרצו בכל הדרכים, אפילו ברחובות מדינת³⁸ צנעא אין בטחון ואין מאזין לקול שוטר. אנשי הזרוע ידם השלטת, כי אין עוד מלך מושל ולא צבא לוחם. שכונת היהודים היתה למשסה. בכל יום פחד ומורא כי יבאו חיל המורדים לשלול שלל ולבוז בז.³⁹ ומחדרים אימה⁴⁰ הגנשים אצים,⁴¹ הביאו לחם ומזון לשומרים אשר בקיר החומה,⁴² וכבר כלתה פרוטה וכל הבורח את נפשו הציל.⁴³

מתימן בשנת שפ"ט (1629). על תקופת שלטונו, ראו: טובי, שם, 26–31; ניני, שם, עמ' 38–43.

על פי איוב לג, כח.	33
על הרב יחיא בדיחי, ראו להלן סעיף ב 7.	34
קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' ל.	35
בראשית מב, פסוקים ל, לג.	36
ישעיהו כד, יט.	37
במובן עיר כפי הלשון הערבית.	38
ישעיהו י, ו; יחזקאל לח, יב.	39
דברים לב, כה.	40
שמות ה, יג.	41
יהושע ב, טו.	42
הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' לב.	43

בהמשך דבריו כתב שהתמוטטות השלטון בצנעא הביאה לעליית סמכותם השלטונית של מושלי הסביבה: "בימים ההם נתרוממו נשיאי הערים והכפרים אפילו אותם הסמוכים לצנעא מהלך שעה או שתיים. וכל הבורח ובא אל אחד מנשיאי הערים, נותן לו תשורה ומבקש חסותו" – ולכן יהודים רבים ברחו מצנעא וביקשו חסות אצל מושלים אלה. כל מושל היווה מגן ומחסה לפליטים שבאו בתחום חסותו מפני עריצות שלטונית אחרת. על פליטים אלה ובהם אב בית הדין, הרב סלימאן קארה כתב הרב עמרם קרח:

הראב"ד סלימאן אלקארה ואחרים מבעלי בתים בצנעא, עזבו דירותיהם וגלו לקרית אלקאבל, הרחוקה מצנעא מהלך שלש שעות, ובנו להם שם בתים ונתישבו בהם הם ובני משפחתם. ויש שגלו לשכונת היהודים הנק' [ראת] מזאעקה אשר בעיר אלרוצ'ה, ובנו בתים וקבעו דירתם שם. ורבים נתפזרו ונתישבו בערים הרחוקות מהלך יומים או יותר. והנשארים בשכונה רעבים ערומים, כי אין במה להשתכר, וכל יד רודה בהם, ושמועות מבהילות מתחדשות בכל יום, בבקר תאמר מי יתן ערב⁴⁴ וכו'.⁴⁵

ר"י ספיר תיאר בספרו את המצב הקשה של הקהילה היהודית בצנעא שנגרם עקב האנרכיה השלטונית שהייתה בשליש השני של המאה התשע-עשרה, וכתב:

מי' אלפים יהודים שהיו אז, לא נשאר היום הרבע. מהם ספו תמו מן בלהות⁴⁶ רעב, דְּבָר וּמְדַהְבָה, ומהם גלו ונתפזרו לכל עבר לעירי ולכפרים, עד אין מקום אשר לא ימצאון שם נדחי צנעא, תחת אשר מאז לא נסתה כף רגלם⁴⁷ לצאת מהלך שעה חוצה, ובתיהם מלאה מכל טוב הארץ. והנשארים בעיר המה ברעה ובצרה גדולה.⁴⁸

במקום נוסף תיאר בצורה קודרת את הקהילה היהודית בצנעא:

כהיום רוב בתי העיר שממים, יושביהם ברחו מפני חמת המציק⁴⁹ ומחמס המצר. שאיה יוכת שעריהם⁵⁰ ואין יושב. כמה מהבתי כנסיות אך בשבת ק' [ודש] יתאספו בהם מנין להתפלל, וחשך עלטה שוררת על כל העיר [...].

44 דברים כח, סז.

45 הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25).

46 תהלים עג, יט.

47 על פי דברים כח, נו.

48 על פי נחמיה א, ג. אבן ספיר, צה ע"ב.

49 ישעיהו נא, יג.

50 על פי ישעיהו כד, יב.

אעידך צנעא ! ומה אדמה לך הבת אוזל ! ⁵¹ [כך סימני הפיסוק במקור !] לא ראיתי כמותך בכל הארצות לרוע. ⁵² ישיעך ימין המושיע (צא ע"א—ע"ב). מדבריו למדים על הפגיעה הקשה שהייתה מנת חלקה של הקהילה היהודית בצנעא הבירה, שמעשרת אלפים שהיו בה לפני האנרכיה נותרו כרבע בלבד, והשאר מהם מתו ברעב ובחוליים שונים ומהם ברחו מהעיר והתיישבו בעיירות סמוכות. עוד ציין ר"י ספיר את היחס של יושבי הארץ הגויים ליהודים במחוז חראז :

הפלך הזה שהוא כמהלך שלשה ימים, הרים גבנונים ⁵³ ותלתלים. הענן יכסם ⁵⁴ תמיד כלבוש ⁵⁵ וערפל חתולתם. ⁵⁶ עליהם וביניהם ערים וכפרים רבים, ולממשלת חסד ורחמים ⁵⁷ יחשב. גם גויי הארץ ⁵⁸ לא ירעו ולא ישחיתו ⁵⁹ היהודים בחוזק יד ⁶⁰ בגלוי ועלילות ברשע, ⁶¹ כי צריכים המה להם למלאכתם ופועל כפיהם, ⁶² והיהודים נעתרים להם ונוחים לסבול משאם וטרחם ⁶³ ועבודתם. גם יראת המלך אל מוקרימי ⁶⁴ עליהם, בפקודתו בלי לחמוס ולגזול היהודים היושבים לבטח ⁶⁵ אתם ונושאים בעול עבודת המלך מארץ מגוריהם. ⁶⁶

מדבריו למדים על הביטחון של הקהילות היהודיות בערי השדה, לעומת היהודים שנותרו בצנעא שסבלו מעריצות שלטונית.

ממסעו בקהילות השונות שביקר בהן תיאר ר"י ספיר את המצב הכלכלי של כל קהילה וקהילה, את יחסה עם הסביבה הגויית, וכתב על ראשי הקהילה ועיסוקיהם.

על פי איכה ב, יג.	51
על פי בראשית מא, יט.	52
תהלים סח, יז.	53
על פי שמות מ, לד.	54
על פי תהלים קד, ו.	55
על פי איוב לח, ט.	56
תהלים קג, ד.	57
בראשית כב, יח.	58
ישעיהו יא, ט.	59
שמות יג, יד.	60
תהלים קמא, ד.	61
על פי דברים לג, יא.	62
על פי דברים א, יב.	63
= מפרמי.	64
על פי ויקרא כו, ה.	65
אבן ספיר, סו ע"א. וראו גם שם, נ ע"א.	66

מהתחנות במסעו למדים על הרציפות הטריטוריאלית של היישוב היהודי בתימן, דבר שתרם לקשרים האמיצים בין הקהילות הסמוכות בחיי היום יום בחיי החברה והדת, גם אם היו קטנות וכללו בתי אב אחדים. פליטים מיהודי צנעא הוא פגש בקהילות ג'רואח, מצ'מר, קרית אלקאבל, שבאם, כוכבאן, עמראן, כוחלאן, חג'ה ורוצ'ה. גם לאחר שסיים את ביקורו בקהילות היהודיות במרכז תימן והפליג מנמל חודידה לנמל העיר עדן, הוא פגש שם את פליטי העיר צנעא וכתב עליהם: "רוב יושבי העיר [צנעא] ברחו לנפשם, אל אשר יהיה הרוח,⁶⁷ ויהיו כשיות נדחות⁶⁸ וכיוני הגאיות הומות⁶⁹ מכאב לב ואנחת מתנים.⁷⁰ ומאלה נמצאו גם פה עדן".⁷¹

כפי שנראה בהמשך, כמעט בכל המקומות שאליהם הגיעו פליטי צנעא ובהם מחכמיה הבולטים הם העשירו את הקהילות מבחינה רוחנית ולעיתים אף סייעו בארגון הקהילה.

ב. מפגשי חכמים

1. הרב יחיא עומיסי: המפגש הראשוני והתארחותו בביתו הרב יעקב ספיר יצא מעיר הנמל חודידה אל פנים תימן ביום שני בשבוע, ה' בשבט תרי"ט (10 בינואר 1859), ובאותו השבוע הוא פגש בשוק הנערך ביום רביעי (סוק אלרבויע) יהודים תימנים מהסביבה הסוחרים בשוק, ובהם הרב יחיא עומיסי. (בהמשך הוא התארח אצלו). על חזותם החיצונית של יהודי תימן, שאותם ראה בפעם הראשונה (בחודידה, ששהה בה 6 ימים, לא היו יהודים) הוא כתב:

בראותי אותם מרחוק⁷² עומסים משאם, הכרת פניהם ענתה במ⁷³ כי יהודים המה. פאתי ראשיהם, אשר יקראו להם סימנים (כי סימן טוב הוא לישראל),

67 על פי יחזקאל א, יב.

68 על פי יחזקאל לד, ד.

69 על פי יחזקאל ז, טז.

70 על פי יחזקאל כא, יא.

71 אבן ספיר, ב (לעיל הערה 22), עמ' קמז. בספרו אבן ספיר הוא הקדיש חטיבה לרשמיו מביקורו במרכז תימן בשם "חודרי תימן"; ראו שם, חלק א, פרקים כ-מד, דפים מח ע"א – קיא ע"ב. חטיבה נפרדת הוא הקדיש ליהודי עיר הנמל עדן בשם "בית עדן"; ראו שם: חלק ב, פרקים א-ט, עמ' א-לה. בזמן ביקורו הייתה העיר תחת חסות בריטית. הוא התעכב על דמותם של שני חכמים בעיר, הרב מנחם משה והרב משה חנוך הלוי, וכן הזכיר את שמות חברי בית הדין. במאמרי לא העליתי את רשמיו מחכמי העיר עדן. על מקור מוצאם של שני חכמים אלה ראו: אבן ספיר, חלק ב, עמ' ח-ט; ראובן אהרוני, יהודי עדן, תל-אביב תשנ"א, עמ' 59-60, 67-70.

72 על פי בראשית לז, יח.

ארוכות עד החזה [...]. טלית עבה כאדרת שחורה מצויצת, כפולה על כתפיהם מתחת למשאם, והציצית סרוחות על הארץ,⁷⁴ כי היא כסותם ואדרתם.⁷⁵ וכל רואיהם יכירום⁷⁶ כי הם מבני אברהם יצחק ויעקב (מט ע"א—ע"ב).
בהמשך דבריו תיאר את החוויה הרגשית שהייתה לו במפגש הראשוני עם הסוחרים היהודים שבשוך:

בהכירנו איש את אחיהו,⁷⁷ שמחה וגיל עוררה מחדרי לבב כמשוש חתן.⁷⁸ ונשיקות שפתות ולבכות פתחה מקור בת עין, להזיל דמעות חדרה ממעיני אהבת עם סגולה. אות אמת ומופת נאמן הלא לנו הוא, כל זרע בית ישראל,⁷⁹ כי מצור אחד חוצבנו ואב אחד לכולנו.⁸⁰ לא יעשה כן בכל גוי⁸¹ ולאום להתאחד חיש רגע שתי גויות, אשר עד כה רחוקות היו מקצה ארץ עד קצהו⁸² ולא ראו איש את אחיו,⁸³ ולפתע אך במחזה יתאחדו והיו לבשר אחד.⁸⁴ מי ישוה לנו זרע קדש מחצבינו ומצבתנו,⁸⁵ ישראל גוי אחד בארץ.⁸⁶
הרב ספיר שמח אפוא לחזות בדמותם החיצונית של יהודים תימנים, שמח להיות בחברתם, וזה תרם להתחברות המהירה שלו ליהודי תימן ולהערכה ההדדית. על

- 73 ישעיהו ג, ט.
74 בדרך כלל הציציות בטליתם של יהודי תימן לא הגיעו עד הארץ, אך אם הגיעו כנראה לא הקפידו על זה, כיוון שאינן תשמישי קדושה אלא תשמישי מצוות. ראו: משנה תורה להרמב"ם, עם פירוש הרב יוסף קאפח, אהבה, ירושלים תשמ"ה, הלכות ציצית, ג, ציון כג, עמ' תסו—תסז. ראו גם: שולחן ערוך, מהדורת הרב אברהם בן משה, פתח תקוה תשס"ד, הלכות ציצית, סימן כא, ד, פירוש זית רענן, סעיף קטן ז.
75 הטלית אצל יהודי תימן איננה כסותם היחידה, ואת הטלית קיפלו על כסותם העיקרית. כנראה רצה לומר שהטלית שימשה ככסות נוספת.
76 ישעיהו סא, ט.
77 על פי ישעיהו מא, ו.
78 על פי ישעיהו סב, ה.
79 ירמיהו כג, ח.
80 מלאכי ב, י.
81 על פי תהלים קמז, כ.
82 על פי דברים יג, ח; כח, סד.
83 שמות י, כג.
84 בראשית ב, כד.
85 על פי ישעיהו ו, יג.
86 שמואל ב ז, כג. אבן ספיר, מט ע"ב.

החוויה האישית של קבלת הפנים שהייתה מנת חלקו במפגשו עם חכם תימני בשוק שאספו אל ביתו הוא מספר:

עוד מעט והנה איש החסד ר' יחיא אל עומיסי נ"י, עמוס⁸⁷ בתורה וירא ה' באמת, ירד מירכתי ההר עם בנו היקר משה נ"י, מחמרים אחרי חמוריהם וינוחו. נתן לי שלום בתום לבב⁸⁸ ויחבקני "לבדך באת אדון! ואין איש משרת אתך? שאלני".⁸⁹ "אנכי המשרת לא אדון" אמרתי. האח! באתה אדוני בימים שאין בהם חפץ.⁹⁰ לה' הישועה.⁹¹ קרבני בימין צדקו,⁹² האכילני מפת בגו⁹³ ומשקה קאהווא, ותחי רוח יעקב.⁹⁴

ר"י ספיר העיר, שמתוך דאגה לו מפני עריצי גויים שבשוק שלחו הרב יחיא עומיסי לביתו, שהיה בראש אחד ההרים, ולאחר הליכה מייגעת של שעות אחדות עם נער מלווה שהוצמד לו על ידי מארחו הגיעו בתחילת הערב למחוז חפצם בעיר ג'רואח. על שהותו בבית מארחו ועל קבלת הפנים שזכה לה במקום זה כתב:

אחר שעה והלילה כסה אופל,⁹⁵ אך הירח נגהה ביפעת חצי אורה מעבר השני לההר, הגענו אל בית האיש יחיה הנז' [כר]. הביא לי⁹⁶ מים לרחוץ פני ורגלי, גם שמנה⁹⁷ למשוך ארכובותי היעפות, ופרשו לי יריעת עלי תמר ורבעתי עליה בחדר החיצון. העיר הומה⁹⁸ חכם⁹⁹ בא לעיר! בביהכ"נ [=בבית הכנסת] אשר

- 87 כתב כך כמליצה על פי שם משפחתו עומסי.
- 88 מנהג יהודי תימן לומר 'שלום עליכם' בכל מפגש עם יהודי אחר, ומזה שכתב כאן "בתום לבב" נראה שהיה מנהג זה חדש בעיניו.
- 89 המירכאות כאן נקבעו בדפוס בטעות, ומקומן במילה הקודמת שהיא סוף ציטוט.
- 90 על פי קהלת יב, א.
- 91 תהלים ג, ט.
- 92 על פי ישעיהו מא, י.
- 93 על פי דניאל יא, כו.
- 94 בראשית מה, כז. רימו לשמו יעקב. אבן ספיר, מט ע"ב.
- 95 על פי איוב כג, יז.
- 96 הכוונה לנער המלווה.
- 97 **סמנה** היא חמאה מזוקקת, ויהודי תימן משתמשים בה כתוסף מזון לתיבול מאכלים שונים, וכן לסיכה לשם חיזוק איברי הגוף.
- 98 על פי רות א, יט.
- 99 בביטוי זה השתמשו יהודי תימן ככינוי לרב שלא מבני תימן או לשד"ר מארץ ישראל, והוא מקביל לתואר "מארי" הנוהג אצל יהודי תימן. ראו: יהודה רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 93, ערך חכם.

בחצרו עוד לא התפללו ערבית, כי לא באו האנשים¹⁰⁰ מהשוק ומנין אין. אחר שעה וחצי בא גם האיש ובנו אחרי חמוריהם מהשוק, כי המה עזבו השוק בפנות היום לערוב, וקבלוני כמלאך אלהים. ישלם ה' פעלם.¹⁰¹ מה נעמה לי הלילה הזאת. איה חרט אנוש¹⁰² יצייר על הגליון. איה לשון מדברת¹⁰³ יספר יביע נעימות ידידות הלילה הזאת (נ ע"א).

בהמשך דבריו ציין ר"י ספיר, שמארחו ר"י עומיסי הוא מפליטי העיר צנעא שעבר להתגורר בעיר ג'רואח שבמחוז חראז, תחת שלטון האמאם עלי אלמכרמי, שנודע כשליט חסד ליהודים שהיו תחת חסותו. לביתו של ר"י עומיסי היו מגיעים פליטים רבים שברחו מהעיר צנעא בגלל חמס השלטונות. לקמן דבריו:

בעיר הזאת כחמשים משפחות יהודים, וביהכ"נ קטנה בחצר האיש היקר קצין עם,¹⁰⁴ ר' יחיא עומיסי הנז' [כר], והיא קטנה מהכיל¹⁰⁵ כל בני העיר ואורחים הרבים הבאים פה, פליטי חרב,¹⁰⁶ נמלטי מכות, שרידי ערומים, מחמס המציק¹⁰⁷ בעיר צנעא, ויבואו להחסות בצל המלך הזה ולדפוק על פת לחם בבתי היהודים השקטים במקומות אלה. והאיש הצדיק הזה לעולם יחיא¹⁰⁸ עומיסי נ"י, מפליטי צנעא גם הוא, אשר הצליח במעשיו פה, וצדיק באמונתו יחיא.¹⁰⁹ ביתו פתוח לרוחה,¹¹⁰ לחמו יתן מימיו נאמנים,¹¹¹ רוחו נדיבה¹¹² ולבו מלאה חמלה. הענים בני ביתו,¹¹³ אין מכלים דבר.¹¹⁴ כן הוא כן רעיתו החסידה למינו,¹¹⁵ ובניו היקרים זרע ברך ה',¹¹⁶ ושמעם הטוב הולך למישרים¹¹⁷ בכל

100	על פי במדבר כב, כ.
101	על פי רות ב, יב.
102	על פי ישעיהו ח, א.
103	תהלים יב, ד.
104	ישעיהו ג, ז.
105	על פי מלכים א ח, סד.
106	יחזקאל ו, ח.
107	על פי ישעיהו נא, יג.
108	נחמיה ב, ג. במקרא יחיה בה"א, ושינה כאן מפני ששמו יחיא.
109	חבקוק ב, ד.
110	על פי משנה אבות א, ה.
111	על פי ישעיהו לג, טז.
112	על פי תהלים נא, יד.
113	על פי משנה אבות א, ה.
114	שופטים יח, ז.
115	על פי ויקרא יא, יט.

ארץ התימן. טוב עין הוא יבורך,¹¹⁸ וחפץ ה' מצליח בידו,¹¹⁹ ובכל דרכיו משכיל.¹²⁰ ואהוב מאד גם בעיני הגוים, כי באמונה כל מעשיו.¹²¹
 ר"י ספיר פגש את מארחו ר"י עומסי גם בסוף מסעו, כעבור שמונה חודשים וחצי, ונפרדו איש מרעהו מתוך אהבה וחיבה.¹²²

2. הרב יוסף בן סעיד, הרב של קהילת ג'רואח: תורה ועבודה
 בעיירה ג'רואח שבהרי צעפאן פגש הרב יעקב ספיר את רב המקום, הרב יוסף בן סעיד, שהיה כבן ארבעים שנה, והתפעל מהנהגתו את הקהילה, מחוכמתו, ממלאכתו, מאורח חייו וממעמדו בעיני סביבתו היהודית והמוסלמית.¹²³ על הנהגתו וחוכמתו כתב:

העיר המצערה¹²⁴ הזאת, לה רב גדול (בארצות האלה יקראו להרב "מארי"). הוא המורה,¹²⁵ הוא הדיין והדורש, הוא השוחט והבודק, גם חזן¹²⁶ ושמש.¹²⁷

- 116 ישעיהו סא, ט.
 117 על פי שיר השירים ז, י.
 118 משלי כב, ט.
 119 על פי ישעיהו נג, י.
 120 על פי שמואל א יח, יד.
 121 על פי מלכים ב יב, טז. אבן ספיר, ג ע"א-ע"ב.
 122 ראו להלן בסוף המאמר, בסעיף "סוף דבר".
 123 הרב שלמה בדיחי הביא בפירושו לתורה שמועה מפיו של הרב יוסף בן סעיד וכתב עליו: "עיר וקדיש כמהר"ר יוסף סעיד מעיר חראז". המילה 'חראז' מציינת מחוז שבו מצויה העיר שבה הוא גר. "עיר וקדיש" פירושו מלאך וקדוש. ראו: הרב שלמה בדיחי, עולת שלמה, על התורה והמגילות, מהדורת הרב איתמר חיים כהן, ירושלים תשנ"ד, שמות ב, י, עמ' קעה. הרב שלמה בדיחי הוא בנו של הרב יחיא בדיחי, שאותו פגש ר"י ספיר בקהילת כוכבאן. הרב אברהם ערוסי כתב עליו: "רב גדול בתורה כים אוקינוס, כנהר גובר וכנחל שוטף, הוא החכם השלם מו"ר יוסף סעיד ז"ל. והוא יושב בארץ צעפאן, ערי המערב בעיר אלגרוואח. הוא היה גבור חיל איש מלחמה, נלחם במלחמתה של תורה, בר אוריין ובר אבהן, דרופתקא דאורייתא [תרגום מארמית = נרתיק לתורה (סנהדרין צט ע"ב)]" (הרב אברהם ערוסי, קורא הדורות, בני-ברק תשע"ט, עמ' ש-שא). בשנת תר"ן (1890) חתם הרב יוסף בן סעיד על פסק דין בעניין כשרות גט בניגוד לפסיקתם של בית הדין בצנעא, ומחלוקת זו הובאה להכרעה לירושלים לראשון לציון הרב יעקב אלישר; ראו: שו"ת מעשה אי"ש, ירושלים תרנ"ב, אבן העזר, סימן יא, דף סא ע"ב. על פרשה זו בהרחבה ראו: הרב רצון ערוסי, "הגורם העדתי בפסיקת ההלכה", דיני ישראל י-יא (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' קמט-קנח; יוסף טובי, "ידיעות על יהודי תימן מתוך ספרי שאלות ותשובות", שבט ועם ב (תשל"ג), עמ' 286-290.
 124 על פי בראשית יט, כ.

ומכל אלה אין לו מחית נפשו לשליש ולרביע,¹²⁸ גם במצער צרכי חייהם ופרנסתם.¹²⁹ על כן גם המארי מסוכל תחת עול המלאכה והעבודה, אם נקלה אם נכבד. הרב הזה מארי יוסף בן סעדי¹³⁰ (סעדיה) יצ"ו = ישמרו צורו ויוצרון מלא תורה, יראה וחכמה ורוח דעת,¹³¹ בקי במקרא וביאוריו עד להפליא, בקי בתלמוד ברמב"ם ועד אחרונים כאחד המורים הגדולים בארצותינו. וידידו רב לו¹³² בחכמת הקבלה בשנון גדול. הזוהר וכתבי האריז"ל למודים על לשונו בעליל, כל עלה ועמוד. וכח זכרונו רב מאד, וחובר חבורים¹³³ בקבלה (נ ע"ב).

"העיר המצרעה" היא עיר קטנה שתושביה מעטים, ובכל זאת יש לה רב גדול המתאים לשמש רב של קהילה גדולה. על מלאכתו של הרב יוסף בן סעיד, שבה הוא משלב תורה ועבודה עם ענייני הקהילה, כתב:

הוא חרש ברזל¹³⁴ לעשות כלי נשק, אתים, מחרשתים,¹³⁵ מקבות, קרדומות, מגרפות, כל כלי האיכרים (מנעולי ברזל וחרושת המעשה אין בארץ). לו חנות אצל ביתו בחור ההר כמו מערה. לו שם פחם, כרים ומפוח. אביו הזקן ר' סעיד נ"י, ואחיו הקטון ממנו, גם המה חכמים ויודעים את התורה וביחוד זוהר וקבלה, עוזרים עמו במלאכתו. הוא יושב על האבנים¹³⁶ מחזיק הברזל או העשת להבעיר באש, ואביו עומד על המפוח (הוא נאד מעור עז), ואחיו עומד להכות במקבת על הסדן. גם בעשותם בעבודה הקשה הזאת מצאתים נדברים יחד בדברי תורה חכמה ומוסר.¹³⁷ ופה בחנות יורה ידין¹³⁸ ויועץ בכל דברי הקהלה (נ ע"ב).

125	הכוונה למורה הוראה.
126	לא במובנו כיום אלא כמובנו בדברי חז"ל, והכוונה למנהיג בית הכנסת.
127	תפקיד השמש לדאוג לתחזוקה של בית הכנסת, וכנראה ראה הרב ספיר את הרב יוסף בן סעיד מתחזק את בית הכנסת.
128	מנוסח פיטום הקטורת הנאמר בתפילה.
129	כלומר גם לקיום חומרי דחוק לא הספיק שכרו.
130	צריך לכתוב סעיד.
131	על פי ישעיהו יא, ב.
132	על פי דברים לג, ז.
133	על פי תהלים נח, ו.
134	ישעיהו מד, יב.
135	הכוונה למחרשות.
136	שמות א, טז.
137	משלי א, ב.

בדבריו אלה ציין הרב ספיר את בקיאותו בתלמוד ובספרי הפוסקים כשאר גדולי ישראל בארצותיהם, וכן את ידיעתו בספרות הקבלה ודרך הנהגתו את בני קהלו. בביקור נוסף בבית מלאכתו אמר לו הרב יעקב ספיר: "אשריך מארי יוסף שפחמי אתה¹³⁹ ואוי [...] להמתנהגים ברכנות" (נה ע"א). על סדר יומו לאחר עבודתו וכן על עושרו הרוחני והחומרי כתב:

וילכו לביהכ"נ לתפלת המנחה וערבית, והלימוד כמנהגם אחרי התפלה. גם בלילה בביתו לא ישכב לבו,¹⁴⁰ והיה לו הלילה למשמרת התורה והחכמה.¹⁴¹ מעמל נפשו יראה טוב¹⁴² גם בחיי עוה"ז [=עולם הזה]. הוא יושב בחומת ביתו עם כמה חדרים מוצעים תְּחִתָּים וְשָׁנִים,¹⁴³ מלאים כל טוב:¹⁴⁴ ספרים רבים ויקרים – לאוכל הנפש, ולכל צרכי הגוף – חטים ושעורים, כוסמין ודוחן, פולים ועדשים, צמוקים ויין, דבש וחמאה (שימנה),¹⁴⁵ קאהווא, אגוזים ושקדים, אין מחסור דבר לצרכי האדם (נ ע"א).

עוד תיאר את הדרך-ארץ שלו וכן את כבודו גם בעיני נכבדי המוסלמים:

ויצא שמו בכל הארץ,¹⁴⁶ וגדול גם בעיני השרים ועבדי המלך.¹⁴⁷ ועל כל אלה גדלה ענותנותו ואהבת בני אדם, עם פנים שוחקות, מדברותיו נאווה¹⁴⁸ בחלק שפתיו¹⁴⁹ ומליצות אמריו, ודברי תורה וחכמה נוצצים בכל דבריו, והוא כבן ארבעים שנה. מהלכו, מנהגו ומלבושיו כמנהג המדינה, וזר הרואהו יחשבנו לאיכר או רועה צאן. אבל מלאכתו תטה עליו חן, ונזר כבוד תעטר¹⁵⁰הו.

עניין מיוחד בחיי המשפחה ובמנהגי שמות משך את התעניינותו של הרב ספיר בקשר לרב יוסף בן סעיד הנזכר:

סנהדרין ה ע"א.	138
ברכות כח ע"א.	139
על פי קהלת ב, כג.	140
על פי נחמיה ד, טז.	141
על פי ישעיהו נג, יא.	142
על פי בראשית ו, טז. נראה שכוונתו לומר כי ביתו בן שתי קומות.	143
דברים ו, יא.	144
הכוונה לסמנה. ראו לעיל הערה 97.	145
על פי יהושע ו, כז.	146
על פי שמות יא, ג.	147
על פי שיר השירים ד, ג.	148
על פי משלי ז, כא.	149
על פי תהלים ח, ו. אבן ספיר, נ ע"ב.	150

לו שלש נשים,¹⁵¹ אבל בנים רבים אין לו, זולת בן יחיד מאשתו השלישית, ונקרא על שמו יוסף (זאת מנהגם לסגולה, מי אשר לא יקיימו בניו רח"ל [=רחמנא ליצלן] יקראו לבנו בחייו כשמו. וזכור הדבר כי נצרך!). עושות בכל מלאכת הבית.¹⁵² טוחנות, אופות, מבשלות, מביאות עצים מלקטות מהשדה, ממלאות מים מהמעיינות אשר למטה בבקעה או בהר¹⁵³ השני, כובסות, רוחצות, מנקות ומלבנות, אף מחזקות בדקי הבית,¹⁵⁴ קירותיהם ורהיטיהם וכל צרכי חיי נפשות, בטהרה נקיות וקדושה.¹⁵⁵ לזאת קראתי טוב תורה עם דרך ארץ.¹⁵⁶ אשריהם בעוה"ז ובעוה"ב¹⁵⁷ (נא ע"א).

הכוונה בהדגשה של דברי ר"י ספיר שהיו לרבי יוסף שלוש נשים ורק בן אחד מהאישה השלישית היא לרמוז, שהסיבה לריבוי נשיו היא ששתי הנשים הראשונות לא ילדו לו בנים.¹⁵⁸ ובדבריו "וזכור הדבר כי נצרך" כוונתו לומר שיזכור זאת הקורא, כשיקרא בהמשך ספרו על אנשים ששמם כשם אביהם.¹⁵⁹ ר"י ספיר שהה בקהילת ג'רואח כשבוע, וסיכם את ביקורו במילים:

הקהילה המצערה הזאת, רובם ככולם יודעים את התורה ומתפרנסים בכבוד ושבעים ללחם.¹⁶⁰ השבת קדש הנעים לי מאד, וערבה התענוג בשמרם אותו כראוי. גם כבדוני לעבור לפני התיבה קבלת שבת¹⁶¹ ומוסף היום. ואף כי לא

151 על פי שמואל א א, ב.

152 על פי שמות לה, לג.

153 על פי דברים ח, ז.

154 על פי מלכים ב יב, ח.

155 על פי משנה סוטה ט, טו.

156 על פי משנה אבות ב, ב.

157 =בעולם הזה ובעולם הבא, על פי ברכות ח ע"א.

158 בתימן לא היה שכיח ריבוי נשים כפי שמקובל לחשוב, אם כי לא נמנעו מכך. בספרו של הרב יעקב ספיר מובאים שני מקרים של נישואים לשלוש נשים: מרי יוסף בן סעיד הנזכר ומרי סלימאן תנעמי, רבה של קהילת עמראן. בשני המקרים הוא ציין את החיים השלווים בבית המשותף. ראו גם: Aharon Gaimani, "Marriage and Divorce Customs in Yemen and Eretz Yisrael", *Nashim* 11 (2006), pp. 61–67.

159 כסגולה לחיים נהגו יהודי תימן לקרוא לילדיהם כשמם: Aharon Gaimani, *The Names of Yemenite Jewry – A Social and Cultural History*, University Press of Maryland 2017, pp. 303–304.

160 על פי שמואל א ב, ה.

161 כנראה כוונתו לתפילת ערבית ליל שבת, כי בקבלת שבת אין עובר לפני התיבה.

הסכנתי בנוסחתם והברת לשונם ומנגינתם, ערבה להם סדר תפילתי, כי ממקום קדוש¹⁶² ירושלם הנני (נא ע"א).

בדבריו הוא הדגיש את החוויה הנעימה מאוד שהייתה לו בשהותו במקום וכתב: "ששה ימים ישבתי בעיר הזאת, ולבי שמח על ארחתי בחברת יקירי אחינו אלה" (שם).

3. בחברת הרב יחיא הבה מקהילת חג'רה: מנהגי אבלות וברית מילה ביום חמישי בבוקר, קודם עלות השחר, בט"ו בשבט תרי"ט (20 בינואר 1859), יצא ר"י ספיר עם משרתו סעיד מביתו של הרב יחיא עומסי בקהילת ג'רואח להמשך מסעו, לאחר שסעד בביתו של מארחו, ובליווי של ר"י עומסי ובניו עד מורד ההר (סו ע"ב).

בשעות הצוהריים הגיעו ר"י ספיר ומשרתו סעיד ליישוב חג'רה, שהיו בו כשישים בתי אב יהודיים, ובהגיעם למקום הם נכנסו לנוח בבית הכנסת. שהותו ביישוב זה נמשכה כשבוע ימים. על התרשמותו הראשונית במפגשו עם המארי של היישוב שבא לבקרו בבית הכנסת וכן על ביקורו בבית מלאכתו של המארי כתב:

מארי יחיא הבה נ"י, חרש ברזל, הוא המורה והשו"ב [=והשוחט ובודק], איש חכם בתורה וירא ה'. ואיש יקר וחכם, ר' אהרן איש תם¹⁶³ נ"י, צורף בכסף, הוא הנשיא.¹⁶⁴ אחרי נוחי, בא אלי מארי יחיא הנז'נ'כר] לביהכ"נ וברכני בשלום, ובקש שליחתי בלי יוכל להאריך עמדי, כי נחוץ הוא למלאכתו בחנותו סמוכה לביהכ"נ. ירדתי לראות מעשהו, והחנות מלאה גוים איכרים, עומדים עליו למהר כלות מלאכתו, קרדומות ומחרשתות, ומבהלים אותו. גם החנות הזאת לא נופלת היא מהחנות אשר ראיתי להרב הקודם וכמעשהו (סו ע"ב – סו ע"א).

ברשמיו אלה תיאר ר"י ספיר בקצרה את מלאכתו של ר' יחיא הבה, וחתם דבריו שמלאכתו דומה למלאכת ר' יוסף בן סעיד, הרב של העיר ג'רואח.

162 קהלת ח, י.

163 כיוון שכתב זאת לפני נ"י, ניתן להבין ששם משפחתו תם, ודרך מליצה כתב איש תם.

164 המנהיגות היהודית בתימן כמו בקהילות יהודיות אחרות הייתה בנויה על שני ראשים. בראש ההנהגה הרוחנית עמד המארי, ובראש ההנהגה הפוליטית עמד הנשיא. מבנה זה של שני מנהיגים אופייני לקהילות הבינוניות והגדולות, ואילו בקהילות הקטנות אדם אחד שימש בשני התפקידים. בעניין זה ראו: אהרן גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן בהשפעת השולחן ערוך וקבלת האר"י, רמת-גן תשס"ה, עמ' 171–174.

לאחר תפילת מנחה וערבית בבית הכנסת התארח ר"י ספיר בכיתו של רב היישוב ר"י הבה: "אחר התפלה והלמוד אספני מארי יחיא אל ביתו, ולסעיד המשרת הביאו לבית נדיב אחר. סעדתי עמו, גם שנתי ערבה לי¹⁶⁵ בחדר העליון אשר הכין לי מצע וכסוי אחרי עיפות הדרך" (סז ע"א).

במהלך שהותו ביישוב חג'רה הוא התוודע לכמה ממנהגי תימן כפי שראה בקהילות סמוכות שבהן ביקר: ניחום אבלים, ברית מילה וברכת המוציא. לבקשת מארחיו הוא התלווה אליהם עם חברים נוספים לניחום אבלים ביישוב קרית אל עמיר, הסמוך למקום מגוריהם. על התרשמותו מהסעודה כתב ר"י ספיר: "ואחר, אכלנו שם בצהרים וברכנו בזימון וברכת האבל והרחמן, כדין התלמוד" (שם).

ביישוב חג'רה נקלע ר"י ספיר לטקס ברית מילה, ומתיאורו מתברר הבדל בין מסורות בעניין זמן קיום הטקס:

פה ראיתי מנהג הכנסת בן שמונה לברית קדש. לא יקדמו קודם הצהרים, עד אשר יאספו¹⁶⁶ קרוביהם ומיודעיהם מעירות וכפרים הסמוכות. וכאשר טענתי להם מ"וישכם אברהם בבקר",¹⁶⁷ מלמד שזריזים מקדימין למצות,¹⁶⁸ השיבוני מ"בעצם היום הזה נמול אברהם"¹⁶⁹ וגו', ופשוטו של מקרא ומדרש חז"ל¹⁷⁰ בעצומו של יום (סז ע"א).

על טקס ברית המילה ועל הברכות והתפילות הנלוות בטקס זה כתב: בצהרים הובא הילד מחתל בשמיכה על אגן מקלעת תבן,¹⁷¹ והניחוהו על המחצלת בארץ (בבית אבי הילד),¹⁷² והסנדק לקחו אחרי הניחוהו על כסא

165 ירמיהו לא, כה.

166 בראשית כט, ח.

167 שם כב, ג.

168 פסחים ד ע"א: "תניא כל היום כולו כשר למילה, אלא שזריזין מקדימין למצות, שנאמר וישכם אברהם בבקר".

169 בראשית יז, כו.

170 ראו למשל: מדרש הגדול לר' דוד עדני, ירושלים תשל"ו, בראשית יח, כג, עמ' רעט, בתקפו של יום.

171 ראו הרב יוסף קאפח, הליכות תימן: חיי היהודים בצנעא ובבנותיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 167; יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 143.

172 הדגיש עניין זה בגלל השוני ממנהג אשכנז למול בבית הכנסת. ראו: הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ה, בני-ברק תש"ס, סימן קנט, הערה לג, עמ' ט, ד"ה המנהג.

קטון לאלוהו הנביא זכור לטוב,¹⁷³ על ברכיו כפולות¹⁷⁴ בשבתו לארץ,¹⁷⁵ והמוהל היושב¹⁷⁶ ממולו פשק רגלי הילד, ובמהירות מעשי ידי אומן¹⁷⁷ מל פרע ומצץ ומפזר אבק מרפא ורטיה, והכל בישיבה למטה לארץ. יקום¹⁷⁸ ויברך על ההדס ועל היין,¹⁷⁹ כורת הברית, והברכה לילד ולמולידיו בלשון ארמית כמנהגם. ומזמרים שירי ברית שחוברו להם מאז (סז ע"א).

ר"י ספיר הדגיש את הזריזות והמומחיות של המוהל, וכן שהמוהל והסנדק יושבים על הארץ, וזאת כהרגלם של היהודים בתימן לשבת על הארץ ואינם יושבים על כיסאות כפי מנהג מקומו של ר"י ספיר. בעניין מה שכתב על הברכה לילד ולמולידיו, הכוונה לתפילה הפותחת במילים: "תשתלח אסותא" הלקוחה מסידור רב עמרם גאון, שהיא ברכה לילד ולאִימו, תפילה שנשמרה אצל יהודי תימן עד ימינו אלה.¹⁸⁰

בהמשך דבריו ציין ר"י ספיר שברית המילה לוותה בשירה, והדגיש בנושא זה: "ורוב שיריהם מאיש אלקים קדוש מארי סאלים אל שיבזי [=שבזין] מעיר טעזי [=תעז] ועל דרך הסוד" (סז ע"ב). ככל יהודי תימן התייחס ר"י ספיר בהערצה לרבי שלום שבזי ולשירתו.¹⁸¹ על השירה של יהודי תימן, שמשוהו ממנה שמע בברית המילה שבה השתתף, כתב:

ואכתוב גם בזה איזה משיריהם בלה"ק [=בלשון הקודש] אשר ישוררו בהכנסת בר"ק [=ברית קודש], כי ערבים לי ולא שמעתיים עד כה. אך לכם לדעת כי לכל שיר וזמר יש להם ניגון מיוחד, אשר ידעוהו מעת שחברה לה יחד,¹⁸² ואז ינעמו יותר לאזן שומעת.¹⁸³

- 173 נראה שהמנהג הנזכר היה ייחודי למקום זה, משום שבתימן לא נהגו להניח את התינוק על כיסא של אליהו.
- 174 נראה שצריך להיות קפולות.
- 175 הכוונה לישיבה מזרחית.
- 176 ראו: הרב רצאבי, שם, הערה ל, עמ' ז; הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' קלד; הרב קאפח, הליכות תימן, שם; נחום, מצפונות יהודי תימן, שם, עמ' 144.
- 177 שיר השירים ז, ב.
- 178 הכוונה למוהל, וכך היה המנהג.
- 179 ר"י ספיר לא דייק כאן, כי תחילה מברכים על היין ואחר כך על ההדס.
- 180 לנוסח הברכה והתפילות ראו: הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), תכלאל "עץ חיים", סידור כל תפילות השנה עם פירוש "עץ חיים" למרי יחיא צאלח, מהדורת הרב שמעון צאלח, א, ירושלים תשל"ט, דפים שעא ע"א – שעג ע"ב.
- 181 לדבריו בהרחבה ראו: ספיר, שם, דפים פב ע"ב – פו ע"ב; וראו גם שם, ב (לעיל הערה 22), עמ' לב–לד.
- 182 על פי תהלים קכב, ג.

עוד מנהג ייחודי ראה בסעודה שלאחר הברית:

וכן ראיתי על סעודת הברית, הניחו לפני הכהן שתי ככרות, על החלה שלו בירך "על אכילת חלה", ועל השנית של חולין "המוציא", וחלק ממנו להמסובין היוצאים בכרכו, כי המסובין לא יברכו "המוציא" לעצמם (כדין התלמוד), ומהחלה יאכל הוא והכהנים המסובים עמו (סח ע"א). בדבריו הדגיש ר"י ספיר את המנהג הקדום שנשתמר אצל יהודי תימן בכרכת המוציא במסיבה, שאחד מברך ומוציא את כולם ידי חובה, וכתב על זה שהוא מנהג כדין התלמוד.¹⁸⁴

4. המפגש עם הרב יחיא קארה בקהילת מצ'מר ובצנעא הבירה: כשרות המצות הרב יחיא קארה, מחכמי צנעא, הוא בנו של הרב יוסף קארה, שהיה אב בית הדין בשנים תקע"ב–תר"ט (1812–1849) ואחיו של אב בית הדין הרב סלימאן קארה.¹⁸⁵ הרב יחיא ברח למצ'מר בגלל התנכלויות השלטונות ליהודים בצנעא הבירה. קהילת מצ'מר מנתה כ-35 בתי אב, ור"י ספיר הגיע אליה מחג'רה הסמוכה ביום צאתו ממנה, יום רביעי כ"א בשבט תרי"ט (26 בינואר 1859). על המפגש הראשון עם הרב יחיא קארה כתב ר"י ספיר:

למחרת בנטות היום יצאנו לקבל פני הרב הגדול, חסיד ועניו, מארי יחיא אל קארה, אחיו ומשנהו של הרב הגדול האב"ד דק"ק [=האב בית דין דקהילת קודש] צנעא הבירה וכל ארץ התימן. האדם הגדול הזה, מגדולי היהודים בכל ארץ התימן, איש מלא תורה וחכמה ויראת ה', וענותנותו הגדולה עולה על כולנה.¹⁸⁶ ומפני חמת המציק¹⁸⁷ וכובד העתים הוכרח לנו ולנוע ממקומו אל הנוף הזה, בין מכיריו ומיודעיו, וביחוד מכון שבתו¹⁸⁸ ועזרתו בגלותו בבית האיש היקר והנכבד אשר שמעת תהלתו ר' יחיא עומיסי נ"י בק"ק גירואח הנז' [כרת], המלמד¹⁸⁹ שם תורה ויראת ה' לבניו האהובים יחיו. וכי נכבד¹⁹⁰

183 על פי משלי כ, יב. אבן ספיר, סז ע"ב.

184 למחקר מקיף על מנהג זה ראו: הרב איתמר חיים כהן, אוצרות תימן, תשובות ופסקים, א, בני-ברק תשמ"ה.

185 גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן (לעיל הערה 164), עמ' 231–232.

186 על פי משלי לא, כט.

187 ישעיהו נא, יג.

188 על פי תהלים לג, יד.

189 נראה שהכוונה לרב יחיא קארה.

190 כלומר וכיון שנכבד.

הרב הזה ואהוב לכל, יצאו נכבדי העיר הזאת והעיר מאנאכה [=מנאכה] לקדם פני כבודו בעברו דרך הנה. ויצאתי גם אנכי עם הנשיא לוי חמדי הנז' [כר] בתוך היוצאים [...]. הרב נ"י איש קומה ובעל צורה. זקנו החלה להתהפך לבן (אף כי צעיר לימים הוא כבן ארבעים וחמש שנה) ואשר לא נסה רגליו מנעוריו לדלג על ההרים, אך עתה מצוקת הזמן הציקתהו לעזוב את ביתו לנווד ולנוע (סט ע"ב).

על חוויית המפגש הראשון עימו כתב ר"י ספיר:

בהודענו איש את אחיהו,¹⁹¹ נאמנים היו נשיקות¹⁹² פינו וחבוקינו. גם לבבינו התאגדו והיו לאחדים.¹⁹³ ונצעד לאט במעלה ההר הלוך ודבר,¹⁹⁴ בלי הרגשנו אבני נגף אשר נגפו ורגלנו. והיום רד מאד,¹⁹⁵ ולא הגענו עוד לעירנו. וסרנו מן המסילה להתפלל מנחה במנין עשרה שהיו אתנו, והלכנו לדרכנו אל מקום האיש היקר לוי אל חמדי הנשיא, אשר נתכבד להביאו קורות ביתו והכין לנו ארוחה כמסת ידו (שם).

השהות המשותפת עם ר"י קארה בביתו של נשיא קהילת מצ'מר, ר' לוי חמדי, נעמה מאוד לר"י ספיר: "אני והוא הלכנו לחדר משכבנו לבדנו, משתעשעים על ד"ת [=דברי תורה] וספורים עד קרוב לעמוד השחר. כן עבר גם הש"ק [=השבת קודש]. יחדיו היינו כתאומי בטן, אחים מלידה ומהריון" (ע ע"א).

ביום ראשון, כ"ה בשבט תרי"ט (30 בינואר 1859), לאחר ששהה שלושה ימים בקהילת מצ'מר, המשיך ר"י קארה לקהילת ג'רואח, לאחר שמסר בידי ר"י ספיר איגרת לבית דין של קהילת צנעא כדי שיסייעו לו כשיגיע למקום. ואולם הוא יעץ לו שלא להיכנס מייד לצנעא, "כי כבד הרעב,¹⁹⁶ וגם כי קם מלך חדש,¹⁹⁷ אשר עוד עומדים מפניו בין פחד לתקוה. ואמר לי: צר לי עליך אחי¹⁹⁸ כי באת בימים אלו אשר אין בהם חפץ,¹⁹⁹ כי לא נוכל לכבדך.²⁰⁰ ונפרדנו בעצבון רוח" (שם).

191	מיכה ז, ב.
192	על פי משלי כז, ו.
193	יחזקאל לז, יז.
194	מלכים ב, ב, יא.
195	שופטים יט, יא.
196	בראשית יב, י; מז, יב, ועוד.
197	על פי שמות א, ח.
198	שמואל ב א, כו.
199	על פי קהלת יב, א.
200	על פי במדבר כב, לז.

כעבור חודשיים וחצי, ביום שני, י"ד בניסן, ערב פסח תרי"ט (18 באפריל 1859), הגיע ר"י ספיר לצנעא. בו ביום, לעת מנחת ערב, הוא נפגש עם הרב יחיא קארה שכבר שב לצנעא, והתוודע למנהג יהודי תימן שאופים את המצות מדי יום, שלא כמנהג קהילות אחרות שאופים את המצות קודם החג. בדו-שיח שהיה ביניהם עלה עניין כשרות המצה הנאפית על ידי הנשים מדי יום בחג הפסח, וכך מספר הרב ספיר: שאלתיו על המצות ועל הסדר! אל תשית לבך²⁰¹ (אמר לי), אכול אתנו מצה חמה הנאפת בכל יום כמנהג אבותינו. אל תדאג על הכשרות. אם אינם יבשות וישנות שלשים יום קודם הפסח? כבר קדמוך חכמים²⁰² מירושלם וראו כי נשינו זריזות הנה ומהירות מאד בכשרות המצות. יום יום נאכל מצה חמה ונקיה,²⁰³ ואין עונג יו"ט [=יום טוב] אלא בפת חמה. "שאלתי²⁰⁴ הנכון לסמוך על נשים במילתא דאית ביה] טרחא יתירתא ובאיסור חמץ במשהו? ושמרתם את המצות כתיב".²⁰⁵ "הנח לנו ולמנהג אבותינו, גם אנחנו מהדריין ומדקדיקין ושומרים את המצות, ואל תצדק הרבה".²⁰⁶ ונתן לי שלשה מצות רכות ונקיות אשר עשה בביתו להסדר, ואמר לי: "אלה מצה שמורה מתבואה ישנה,²⁰⁷ ותוכל לברך עליהם על אכילת מצה". כי בשנה הזאת רוב המצות אינם שמורים משעת קצירה (כי הרעב חזק בארץ²⁰⁸ ולקחו מאשר מצאו), ואצלינו הלכה פסוקה שאין לברך על אכילת מצה על מצה שאינה משומרת²⁰⁹

- 201 על פי משלי כב, יז.
 202 על פי שבת יט ע"א, ועוד.
 203 אולי הכוונה שהן אפויות מקמח נקי, דהיינו קמח לבן, שנעשה על ידי טינון החיטים, שהיא פעולה של הסרת הסובין מגרעיני החיטים על ידי ריכוך הקליפה והפרדת הגרעינים על ידי עטיפתם בעשבים רטובים כדי לקבל קמח לבן הנחשב להידור מצווה. על מנהג קדום זה מתקופת המשנה והתלמוד ראו זהר עמר, "מנהג הטינון בעשבים להכנת מצות במסורת תימן", תימא ז (תשס"א), עמ' 177–186.
 204 טעות במקום של המירכאות, והן צריכות להתחיל במילה שאחריה.
 205 שמות יב, יז.
 206 על פי קהלת ז, טז.
 207 כלומר אינה תבואה חדשה האסורה, ומכאן שהקפיד על איסור חדש. על הקפדה בעניין בתימן ראו: בנימין לאו, "איסור 'חדש' בתימן: התמודדות בין ההלכה למציאות", תימא ו (תשנ"ח), עמ' 65–80.
 208 על פי מלכים א יח, ב.
 209 משעת קצירה.

(אשר היה בעיני כתורה חדשה). ויען ידעתי את האיש²¹⁰ מאז כי ידיו רב לך²¹¹ בתורה, ביראה ובחכמה, נתתי אימון לדבריו, ואמרתי: טוב, יום טוב נדבר.²¹² ר"י ספיר השתכנע וסמך על דברי הרב יחיא קארה, וכתב: "גם המצה ערבה לי. חס, רך ונקי, וכן בכל ימי החג" (פט ע"ב).

תמיהת הרב יעקב ספיר לא גרמה לר"י קארה להטיל ספק במנהג תימן. יתרה מזו, הוא העיר לו שתמיהתו מובנת בגלל ספקות שהעלו בעניין זה מבקרים שקדמו לו, ושכנע אותו שגם בנושא מיוחד כזה, המצריך הקפדה יתרה, הוא יכול לסמוך על מנהג יהודי תימן. ר"י ספיר השתכנע משום שהכיר בגדולתו של חברו הרב יחיא קארה.

תמיהה נוספת של ר"י ספיר הייתה בעניין החיטים שמהן אופים את המצה של ליל הסדר, שבה יוצאים ידי חובת אכילת מצה. בעניין זה פסק הרמב"ם: "צריך אדם לזהר בדגן שאוכל ממנו בפסח שלא יבוא עליו מים אחר שנקצר עד שלא יהיה בו שום חמוץ".²¹³ אולם ר' יוסף קארו בשולחן ערוך כתב בעניין זה: "החטים שעושים מהם מצת מצוה, טוב לשמרן שלא יפלו עליהם מים משעת קצירה, ולפחות משעת טחינה. ובשעת הדוחק מותר ליקח קמח מן השוק".²¹⁴ יהודי תימן הולכים בעניין זה אחר פסק הרמב"ם לשמור את החיטים של מצות ליל הסדר משעת קצירה, וכשאינן להם אינם מברכים "על אכילת מצה", ומכאן נבעה תמיהתו של ר"י ספיר על מנהג יהודי תימן.²¹⁵ בעניין זה של מנהג יהודי תימן שלא מברכים בליל הסדר "על אכילת מצה",

210 על פי מלכים ב ט, יא.

211 דברים לג, ז.

212 כלומר סמך עליו, וכיוון שכעת אין זמן אמר שידבר עימו על כך ביום טוב. אבן ספיר, פח ע"ב – פט ע"א.

213 ספר זמנים, הלכות חמץ ומצה ה, ט.

214 אורח חיים, סימן תנג, ד.

215 על מנהג יהודי תימן בעניין זה, ראו: חיי שלום לר' יחיא בן שלום הכהן, ניו יורק תשנ"ג, סימן ה, עמ' קסח–קעג; הרב יוסף קאפה, מהדורתו למשנה תורה להרמב"ם, ד, זמנים, הלכות חמץ ומצה, ה, י, ירושלים תשמ"ו, עמ' שמד–שמז; משנה תורה להרמב"ם עם פירוש "שם טוב" לר' חיים כסא, ירושלים תשמ"ב, הלכות חמץ ומצה, ה, י, ד"ה ולענין; הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ג, בני-ברק תשס"א, סימן פה, א, עמ' כו; הרב שלמה קורח, עריכת השולחן, א, בני-ברק תשל"ה, עמ' י–יא; הרב יוסף צובירי, הגדה של פסח עם הפירוש מגיד מראשית, תל-אביב תשמ"ה, עמ' קסא–קע. וראו עוד בעניין זה המאור הגדול, ספר הזכרון למרגן הגאון רבינו עמרם קורח, בני-ברק [תש"ף], עמ' רנז–רנח, רסג–רסז.

אלא על מצה השמורה משעת קצירה, העיר ר"י ספיר במקום אחר בספרו לאחר שעייין בכתב יד של שו"ת פעולת צדיק לרבי יחיא צאלח (מהרי"ץ) וכתב:

ובין פסקיו בשו"ת, ראיתי הכרעתו שאין לברך "על אכילת מצה" על מצה מתבואה שלא נשמרה משעת קצירה לשם פסח (כאשר כתבתי למעלה), שאחרי בירר שיטת התלמוד ודיעות הראשונים אלה מזה ואלה מזה, העלה שהוא ספק ברכה ואסור לברך (כדין ספק ברכה להקל), וכן קבלו עליהם (קא ע"ב).

לקמן אביא את מנהג תימן בעניין מצה משומרת, ואצטט את הפסק שקרא אותו ר"י ספיר בספרו של הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ) בחיבורו שו"ת פעולת צדיק. בעניין מנהג תימן כתב מהרי"ץ: "ומנהגינו כאן ארץ התימן להחמיר, ומדקדקים לחזור אמצה השמורה משעת קצירה דור אחר דור".²¹⁶ ולאחר שהביא בתשובתו תימוכין משאלה ותשובה שמצא בספר קדמון של אחד מחכמי צנעא בדורות קדומים סיכם מהרי"ץ את דבריו לגבי מנהג יהודי תימן:

הנה כתבתי לך שאלה ותשובה זאת לעדות, שכך היה מנהג פשוט לראשונים להחמיר בזה, וגם אנחנו בני בניהם אחריהם. וא"כ [=ואם כן] קם דינא, דמי שאין לו מצה משומרת משעת קצירה, שלא יצא י"ח [=ידי חובת] המצוה. גם נתבאר לך, שאם אין לו מצה משומרת משעת קצירה, שאין לברך על שאר מצות שאינם משומרות כי אם המוציא לבד, לא על אכילת מצה.²¹⁷

יש להעיר, שארבעים שנה לפני ביקורו של ר"י ספיר ביקר בתימן השד"ר ר' דוד נחמיאס. הוא התארח בפסח של שנת תקע"ט (1819) בביתו של אב בית הדין בצנעא הרב יוסף קארה, אביו של הרב יחיא קארה הנזכר, ונמנע מלאכול מהמצה, ואף הביע את דעתו שהיא בבחינת אכילת חמץ בפסח. הסיפור הסעיר את הרב שלום מנצורה, שהיה מחכמי צנעא הבולטים בתקופתו, וכתב באריכות הערה בשולי הגיליון של ספר פרי חדש לר' חזקיה סלוחה בדיני אפיית המצות וכשרותן, שבה עמד על הטעות של השד"ר בהבנת ההלכה בשולחן ערוך.²¹⁸

ר"י קארה הזמין את ר"י ספיר להיות עימו בליל הסדר, אולם ר"י ספיר העיר שמארו חוסר יוסף טירי (הוא כתב את שמו תירי) לא יניחו למלא משאלתו (פט ע"א).

216 הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), שו"ת פעולת צדיק, מהדורת הרב משה רצאבי, בני-ברק תשס"ג, חלק ב, סימן קלה, עמ' קעו.

217 שם, עמ' קעז.

218 לדיון בהרחבה בעניין זה ראו: אהרן גימאני, "השד"ר ר' דוד נחמיאס ומצות תימן", פעמים 64 (תשנ"ה), עמ' 39–53.

הדעת נותנת שהוא התארח גם אצל ידידו הרב יחיא קארה, כפי שכתב הרב עמרם קרח: "כל ימי שבתו [בצנעא], נתאכסן אצל ה"ר יחיא אלקארה, אחיו של הראב"ד"²¹⁹.

5. אב בית הדין הרב סלימאן קארה: דרכו בהנהגה ועושר ספרייתו לקרית אלקאבל, הרחוקה כעשרים ק"מ צפונית-מערבית מעיר הבירה צנעא, הגיע ר"י ספיר בחלק הראשון של אדר ב' תרי"ט (מרס 1859), ובה פגש את אב בית הדין של צנעא הרב סלימאן קארה. על טיבו וחשיבותו של מקום זה כתב ר"י ספיר: העיר הזאת צפונית לעיר הבירה צנעא, מהלך ארבע שעות לרגל מהלכם. והיא בקרן שמן²²⁰ מאד, שדי תבואות, כרמי חמד²²¹ וכל פרי עץ, גנות ירק וזרעונים, גולות מים עילית ותחתית,²²² ורוח צח מעל כל שפאים.²²³ ומקום מבצרים בראשי ההרים אשר ראיתם, מסביב בנינים עתיקים, חזקים וגבוהים, והמה שוממים, אשר הם מהבנינים והמבצרים אשר החזיקו חיל התוגרמים²²⁴ עת כבשו הארץ הזאת לפני ארבע מאות שנה, ולא ארכו להם פה הימים²²⁵ וגורשו מהארץ.²²⁶ גם מקום מקנה²²⁷ וקנין,²²⁸ כי רבים יושביה וגם מסביב יסחרו בה. (עה ע"ב).

- 219 הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' לה.
- 220 על פי ישעיהו ה, א.
- 221 עמוס ה, יא.
- 222 על פי יהושע טו, יט; שופטים א, טו.
- 223 על פי ירמיהו ד, יא.
- 224 = התורכים.
- 225 על פי בראשית כו, ח.
- 226 בתימן שלטו התורכים משנת ש"ו (1546) ועד לגירושם מתימן בשנת שפ"ט (1629). על תקופת שלטונם ראו: Robert W. Stookey, *Yemen: The Politics of the Yemen Arab Republic*, Boulder, Colorado 1978, pp. 142–149. פרק מן הספר תורגם לעברית: ר"ח סטוקי, "השולשלת של שרף אלדין והשולשלת הקאסמית", בתוך יוסף טובי (עורך), יהדות תימן בעת החדשה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 12–26; חסיין עבדאללה אלעמרי, תאריך אלימן אלחדית' ולמועאסר [=ההיסטוריה החדשה של תימן], דמשק 1997, עמ' 9–30.
- 227 במדבר לב, א.
- 228 יחזקאל לח, יב.

על סיבת שהותו של הרב סלימאן קארה מחוץ לביתו בצנעא כתב ר"י ספיר: כן הרב הגדול מארי סלימאן אל קארא [=קארה] נ"י, האב"ד דעוב"י [=האב בית דין דעיר ואם בישראל]²²⁹¹ צנעא וכל מדינת²³⁰ תימן, בהיותו עשוק ורצוץ²³¹ ממושלי צנעא האכזרים, ברח מחמס המציק²³² עם עוד רבים ונכבדים עמו, ובאו להחסות בצל מושלי העיר הזאת, אשר הבטיחו למו (לא בחינם) להיות עלימו למגן ומחסה, כאשר הודעתים כבר ממנהגי הארץ הזאת איזה אופן יוכשר לזה. ובנו להם בתים ועליות מרווחות כמו היה להם בצנעא, והביאו כל בני ביתם וישבו בה. והרב הגדול הזה בתוכם, ובית דינו יושבים בצנעא לשפוט את העם,²³³ וכל הדבר הקשה יביאו אליו²³⁴ הנה אל קריה (שם).

בהמשך דבריו כתב שמצנעא הבירה ברחו למקום זה כשבעים בתי אב, ובנו להם בית כנסת גדול משלהם, והם נבדלו מהיהודים המקומיים בגלל הרגשת עליונותם: "כן בכל מקום אשר ברחו בני צנעא נוהגים סלסול בעצמם,²³⁵ להיותם חכמים ומיוחסים" (שם). עוד הדגיש את הסכנה שהיה מצוי בה הרב סלימאן אלקארה: "הרב הגדול מארי סלימאן נ"י, זה שנים אשר לא יוכל להכנס בעיר הבירה, כי ארבו עליו לתופשו ולאוסרו. וישב בקריה הזאת כאסיר אל בור" (עו ע"א).

ר"י ספיר שב לצנעא בפעם נוספת בתאריך י' בתמוז תרי"ט (12 ביולי 1859), ובה שלט מלך חדש שהבטיח שלא יאונה כל רע לאלה שישוּבו לבתיהם. רבים האמינו לו וחזרו לבתיהם בצנעא, ביניהם הרב סלימאן קארה, אך האכזבה מהבטחתו הייתה גדולה:

אז האמינו כי אין אמונה בו ולשוא בטחו בו, וכי עוד נכוננו להם שפטים²³⁶ אשר לא יוכלו שאת.²³⁷ ואלה אשר התנשאו את נפשם לשוב לשבת בבתיהם

- 229 שמואל ב כ, יט.
 230 במובן ארץ, וכדרך שכתב בדף ע"א: "מארי יחיא אל קארה, אחיו ומשנהו של הרב הגדול האב"ד דק"ק צנעא הבירה וכל ארץ התימן". וראו לעיל בתחילת סעיף ב 4.
 231 דברים כח, לג.
 232 על פי ישעיהו נא, יג.
 233 שמות יח, יג.
 234 על פי שמות יח, כו.
 235 על פי קידושין עח ע"ב, ועוד.
 236 על פי משלי יט, כט.
 237 על פי בראשית מד, א.

ולחיות בצלו, נסוגו אחור²³⁸ וגרו באשר גרו. גם הרב הגדול מארי סלימאן נ"י, האב"ד דק"ק צנעא, נואש מלבא עיר הבירה, וישב כאסיר בעיר הזאת, ופחד להכנס עוד בצנעא אף בסתר (קו ע"א).

כשעלה שליט חדש בצנעא והבטיח שפליטי צנעא יכולים לחזור לבתיהם ולא יאונה להם רע, היה הרב סלימאן אלקארה נכנס מדי פעם לצנעא: "והיה גם הרב הזה (מאז יצאה פקודתו²³⁹ זה כשני חדשים) נכנס ביום ראשון לצנעא ויושב בהחבא לעשות דין ומשפט וצרכי ביתו, וביום עש"ק [=ערב שבת קודש] ישוב הנה לביתו וזרעו, והאיש עשיר ומתנהג ברבנות".²⁴⁰ באחת השבתות כששהה ר"י ספיר בקרית אלקאבל הזמינו הרב סלימאן קארה לבוא לביתו לאחר התפילה, וכך תיאר את השהייה בכיתו: וביום השבת אחר התפלה קראני אל ביתו לסעודת שחרית. בית גדול שבנה מחדש ורחב ידיים²⁴¹ עם הרבה חדרים, מצעות וכרים, כמנהג עשירי ארצות הקדם. ומנכדי העיר באו לכבדני ולבקרני עם²⁴² בקבוקי יין שרף ומיני פירות, שקדים אגוזים וזרעונים, כמנהג המדינה לאורח נכבד, ושמחו עמי (עו ע"א).

עוד התרשם ר"י ספיר מידיעותיו ומספרייתו העשירה:

הרב הזה²⁴³ חכם גדול בתורה וביראה ובחכמת הקבלה, וגם מידיעות הנהגת העולם ומוסרי דרך ארץ והנעשה על פי תבל איננו ערום, גם כי רחוקים המה מאד מיושבי תוגרמה,²⁴⁴ ומה גם מיושבי אירופא, ודבר אין להם עם סדרי המדינות האל. והוא מתנהג בסלסול רבנות, כראוי לאיש גדול היושב על כסא דיין²⁴⁵ לכל הארץ הזאת. גם נמצא אתו ספרים רבים יקירי ערך, אשר אצרו

238 ישעיהו מב, יז; ירמיהו לח, כב.

239 של המלך החדש.

240 על פי ברכות נה ע"א, ועוד. אבן ספיר, עו ע"א.

241 תהלים קד, כה.

242 כלומר הביאו עימם הנכבדים למסיבת החברים בקבוקי יין וכן פירות וקליות; בלשון יהודי תימן גיעלה. על מנהג זה, ראו מאמריהם של הרב יוסף קאפח, "אכילת גיעלה מה היא", כתבים ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 909-920; יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן (לעיל הערה 171), עמ' 89-90; הרב איתמר חיים כהן, "מנהג אכילת פירות וכיו"ב קודם הסעודה", בתוך ספרו אוצרות תימן (לעיל הערה 184), עמ' קפז-קצד.

243 כאן העיר ר"י ספיר בסוגריים, שהוא אחיו הגדול של הרב יחיא שפגשו במצ'מר.

244 = תורכיה.

245 על פי משלי כ, ח.

אבותיו²⁴⁶ הרבנים ואשר אסף גם הוא. גם כתיב יד פסקי הלכות ודרשות מגדולי הארץ היא לרכייהם. שם ראיתי ספר כ"י [=כתב יד] בשם מדרש הגדול על כל התורה, והוא מחזיק פי שנים ממדרש רבה שבידינו, ואינו לפי דרכו.²⁴⁷ לשונו צח ונקי כלשון המשנה.²⁴⁸ בראש כל פרשה מליצה בשיר חרוזי הנסמך על הפסוק אשר עליו ירה פנת²⁴⁹ הדרוש, ועל כל פסוק כמה פשטים ודרשות ורמזים בלשון "דבר אחר", וגם פסקי הלכות ודינים. וכל דרשותיהם ממנו.²⁵⁰

מהספרים בכתבי היד שעיין בהם עמד ר"י ספיר על ייחודו של "מדרש הגדול", חיבורו של רבי דוד עדני בן המאה השלוש-עשרה, שהיא היצירה המדרשית הגדולה ביהדות הן בכמותה הן באיכותה. באותה העת טרם נודע חיבור זה מחוץ לתימן.²⁵¹

6. הרב והנשיא סלימאן תנעמי: הנהגת קהילת עמראן לעיר עמראן, השוכנת צפונית לצנעא, הגיע ר"י ספיר ביום ראשון, י"א²⁵² באייר תרי"ט (15 במאי 1859), שהה בה עשרה ימים, חזר אליה שוב ושהה בה בחג השבועות.

ר"י ספיר כתב ידיעות שקיבל על הקהילה טרם הגעתו של הרב סלימאן תנעמי. בעבר לא הייתה הקהילה מאורגנת, חברי הקהילה היו מעטים והתנהגו איש לחברו בחוסר דרך ארץ, וכן היו קלי דעת מבחינה דתית. אולם עם הגעתו למקום של הרב

246 על פי מלכים ב כ, יז; ישעיהו לט, ו.

247 כי מדרש רבה רובו ככולו אגדה, ומדרש הגדול מביא גם הלכה.

248 לאו דווקא, אלא יש בו גם לשון ארמית, הכול לפי המקורות שלקח מהם למדרשו.

249 על פי איוב לח, ו.

250 אבן ספיר, עו ע"ב. מה שכתב "וכל דרשותיהם ממנו" אינו מדויק, כי דרשותיהם היו גם מהגמרא ומספרות המדרשים וספרים נוספים, אלא שלמדרש הגדול היה מעמד חשוב.

251 בהמשך דבריו כתב ר"י ספיר שיהודי תימן מייחסים את המדרש הזה לר' אברהם הנגיד, אך כמובן אין הדבר כן. ראו בעניין זה: אהרן גימאני, "מדרש הגדול לר' דוד עדני", מחניים 7 (תשנ"ד), עמ' 152–159. על ערכו של החיבור כתב צבי מאיר רבינוביץ: "המדרש הגדול הוא פלטין נאה מעשה ידי אדריכל אמן. לתוך פלטין זה הכניס בונהו ר' דוד העדני מכל אוצרות הרוח של עמנו עד זמנו (המאה השלוש-עשרה בערך). הוא היה עורך אמן ועלה בידו בדרכים מיוחדות ובכשרון רב לחבר מדרש חדש על התורה, שיש בו ממיטב יצירות חז"ל, הגאונים והרמב"ם. הודות לחיבור זה נשתמרו בידינו מדרשי הלכה, כמכילתא דרשב"י וספרי זוטא, ומדרשי אגדה, שלולי הוא היו הולכים לאיבוד" (מדרש הגדול, במדבר, מהדורת צבי מאיר רבינוביץ, ירושלים תשל"ח, מבוא, עמ' 5).

252 במקור נכתב "בעשרה לחדש אייר", ותאריך זה חל בשבת. וראו לעיל הערה 8.

סלימאן תנעמי, שהיה מפליטי העיר צנעא, לפני כחמש-עשרה שנה, הוא הצליח לארגן את חיי הקהילה. על תוצאות הנהגתו כתב:

עתה יושבים פה כמאה בתי אבות ושתי בתי כנסיות גדולות. רובם ככולם יראי ה' ומהם עשירים מביני מדע²⁵³ ומלבושי כבוד (לפי דרכם). רובם מתפרנסים בריוח מסחר ידם, חייטים, תופרי נעלים, עושי עורות כבשים, עובדי אדמה, כורמים, חרשים, צורפים, ויושבים לבטח (קג ע"ב).

כשהגיע ר"י ספיר לעמראן היו מצויים חברי הקהילה ביום השוק, ומנהיג הקהילה הרב תנעמי היה עוסק במסחרו בחנותו שבשוק. נער שליח מהקהילה הגיע לחנותו של הרב תנעמי ואמר לו: "חכם בא לעיר!" (קב ע"ב), והוא נתן לנער הוראה "יסוב אל ביתי וסעדו לבו" (שם). כך תיאר ר"י ספיר את מעמדו של הרב תנעמי ואת ההתארחות בביתו:

הביאני אל בית²⁵⁴ הרב והנשיא מארי סלימאן אל תינעמי נ"י. פה הנני בבית עשיר ונכבד מלא ברכת ה'.²⁵⁵ בית גדולה עם חדרים רבים נקיים וטהורים. לו שלש נשים שאננות,²⁵⁶ עם זרע ברח' ה'.²⁵⁷ סבוני באשיות²⁵⁸ קאהווא ומקטרת עשן טאבאק, וסעדוני לחם חטה בחמאה ותחי רוחי.²⁵⁹ ואני מוסב²⁶⁰ על הכרים (מאדכה) ומישר את רגלי העיפות מני דרך,²⁶¹ ומנקה רטית עיני הרכות השזופות מני שמש עדי נרדמתי (שם).

לעת ערב פגש ר"י ספיר את הרב סלימאן תנעמי ואת בנו יוסף. וכך כתב על התרשמותו המיוחדת במפגשו הראשוני עימם:

כי רד היום,²⁶² בא האיש ממסחרו מהשוק, איש קומה ובעל צורה. קשר מפתחות חנותו ובית אוצרו על שכמו מפה ומפה. זה להם דרך הכבוד להודיע כי איש סוחר הוא, כמנהג ארצות הקדם להתכבד ברוב מפתחות [...] אחריו בא בנו הגדול, אברך יקר, מארי יוסף נ"י כבן כ"ה שנה, איש חכם ונבון דבר

253	דניאל א, ד.
254	שיר השירים ב, ד.
255	דברים לג, כג.
256	ישעיהו לב, ט.
257	שם, סא, א.
258	על פי שיר השירים ב, ה.
259	על פי בראשית מה, כז.
260	= מיסב.
261	ישעיהו ל, יא.
262	על פי שופטים יט, יא.

ויפה תואר, ²⁶³ לא ראיתי כמוהו בכל ארץ ²⁶⁴ התימן (בן פורת יוסף), ²⁶⁵ עם שלשלת מפתחות על כתפו, שיושב בחנות לבדו. שאלו בשלומי והלכנו לביה"כ [=לבית הכנסת] להתפלל מנחה וערבית יחד, כי ערב היום. ²⁶⁶ כבודני במקום מושב אל הקיר. ²⁶⁷ אחרי התפלה למד לפני הצבור שיעור הלכה והגדה כמנהג וחרזנו אל ביתו (שם).

בעניין צורת המפתחות המצויות על שכמו הוא כתב בהערה: "בראותי המנהג הבנתי מליצת הנביא (ישעיה כ"ב כ"ב) ונתתי מפתח בית דוד על שכמו וגו' שהוא אות לנגיד על האוצרות". על מעמדו בעיני השלטון ועל דרך הנהגתו את הקהילה כתב:

הרב הנכבד הזה הוא אחד מגדולי הארץ הזאת. חכם בתורה ועשיר. איש דברים ²⁶⁸ ונכבד מאד בעיני הגוים ומושל הנוף הזה. ועל כן כל בני העיר נתונים תחת פקודתו, ומנהלם במישור ע"ד [=על דרך] התורה והמצוה. האיש הזה גם הוא מפליטי צנעא זה ט"ו שנה, אשר ברח מפני חמת המציק, ²⁶⁹ שהעלילו עליו ועל שני אחיו, ובאו להחסות בצל המושל הזה ומצאו חן בעיניו, ²⁷⁰ וסחרו את הארץ ²⁷¹ וה' עזרם, ²⁷² גדלו והצליחו ויושבים לבטח (קג ע"א).

ר"י ספיר חזר לקהילת עמראן לחג השבועות, העלה רשמים חיוביים משהותו בימי החג עם חברי הקהילה, והתעכב על מנהגי החג בבית הכנסת בענייני תפילה וקריאה של מגילת רות:

חוגגים שני ימים ד' וה' ²⁷³ היינו נעורים בלילה ולומדים כמנהג כל ישראל. התר"ג מצות של הר"ש בן גבירול (הזהרות) קוראים ביום קודם קריאת

263	על פי שמואל א טז, יח.
264	על פי שמות יא, ו.
265	בראשית מט, כב.
266	כלומר התפללו מנחה וערבית סמוכות זו אחר זו. יהודי תימן נהגו כך בקביעות, להוציא ימי שישי, שבתות ומועדים.
267	על פי שמואל א כ, כה.
268	על פי שמות ד, י.
269	ישעיהו נא, יג.
270	על פי משלי ג, ד.
271	על פי בראשית מב, לד.
272	על פי דברי הימים יח, לא.
273	כמנהג כל יושבי חו"ל לעשות יום טוב שני של גלויות.

התורה,²⁷⁴ מחצה ביום ראשון²⁷⁵ ומחצה ביום שני.²⁷⁶ מגילת רות קוראים אחר הצהריים עת יתאספו לביה"כ כמנהגם. וכל אחד קורא פסוק או ענין והנערים מתרגום הכתובים²⁷⁷ גם בערבי, ²⁷⁸ יפה אף נעים.²⁷⁹

יש להעיר, שעל מנהג הקריאה במגילת רות הוא כתב: "וכל אחד קורא פסוק או ענין". הוא לא דייק כאן בדבריו, כי המנהג שכל אחד קורא רק פסוק אחד ולא ענין שלם, וכולם חוזרים אחריו, והוא קורא את התרגום הארמי הידוע, תרגום יונתן בן עוזיאל על הפסוק שקרא.²⁸⁰

7. הרב יחיא בדיחי: מנהיג קהילת כוכבאן

ביום שישי, י"ט באדר ב' תרי"ט (25 במרס 1859), הלך ר"י ספיר לקהילת פּוֹפְבָאן. הוא ציין שהעיר מוקפת חומה והיא מבצר, וכן את החשיבות שיש לה מבחינה שלטונית,²⁸¹ וציין שהקהילה היהודית יושבת מחוץ לחומות העיר. "פרזות ישוב, בתים קטנים מאבנים ולבנים. פתחים שפלוח קומה וחלונות קטנות לתוך החצר. אך נקיות שוררת בפנים ורחב ידים, כי הארץ לפנייהם להרחיב גבולם" (פו ע"א). על חברי הקהילה ועל הנהגתה כתב:

- 274 נראה שלא דייק כאן, כי המנהג של יהודי תימן לקרוא האזהרות אחרי קריאת ההפטרה וברכותיה, ולא סביר שבעמראן נהגו אחרת. ראו: הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), תכלאל "עץ חיים" (לעיל הערה 180), ב, דפים קס ע"א, קסו ע"א.
- 275 מצוות עשה. ראו תכלאל "עץ חיים", דפים קס ע"א – קסה ע"ב.
- 276 מצוות לא תעשה. שם, דפים קסו ע"א – קעג ע"ב.
- 277 כלומר הנערים, כל אחד בתורו, קוראים מתוך התרגום הארמי של ספרי הכתובים, שמגילת רות היא אחת מהם.
- 278 הכוונה לתפסיר רב סעדיה גאון (רס"ג). בדורות האחרונים לא נהגו לקרוא את התפסיר. ראו במבואו של הרב יוסף צובירי, שלש מגלות: שיר השירים, רות, קהלת, בני-ברק תשנ"ג, עמ' 7–8.
- 279 על פי שיר השירים א, טז. אבן ספיר, קד ע"א.
- 280 ראו במבואו של הרב יוסף צובירי, שלש מגלות (לעיל הערה 278), עמ' 7.
- 281 כוכבאן שוכנת כ־30 ק"מ צפונית-מערבית לעיר הבירה צנעא. יישוב זה מוקף חומה ונמצא במקום אסטרגי, בגובה 3000 מ' מעל פני הים, ומשמש כמבצר מפורסם ועתיק המשקיף על צפון-מזרח תימן. ראו: אבראהים אחמד אלמקחפי, מעג'ם אלמדן ואלקבאיל אלימניה [=מילון הערים והשבטים בתימן], צנעא 1985, ערך כוכבאן, עמ' 352–353; גברא, אנציקלופדיה לקהילות תימן (לעיל הערה 26), א, ערך כוכבאן, עמ' 261–263.

פה כשבעים בתים. רובם מנברחי [! העיר צנעא פליטי מכות חרב.²⁸² גם שתי בתי כנסיות, לאזרחי העיר ואנשי צנעא. אבל כולם כפופים ונשמעים להרב הגדול, חסיד ועניו, מארי יחיא אל בדיחי נ"י. האדם הגדול הזה הוא מגדולי מדינת תימן בתורה ביראה ובחכמה (פז ע"א–ע"ב).

בהמשך דבריו כתב שהרב יחיא בדיחי ואביו היו מנכבדיה ועשיריה של העיר צנעא שעסקו בהטבעת מטבעות בבית המלך אל מהדי, ובגלל עלילה הם נאסרו, ומחשש לחייהם ברחו למקום זה:

הוא ואביו הזקן הישיש הנכבד מארי סעיד²⁸³ נ"י, מיקירי ק"ק צנעא ועשיריה, היה מעושי מלאכת המטבע בבית המלך הגדול אל מיהדי [...]. וכמקרה כולם קרה גם להם, אשר העלילו עליהם ואסרו²⁸⁴ במשמר²⁸⁵ ימים רבים, ויריקו כל אשר להם. אביו הזקן פדה נפשו בכופר אשר הושת עליו,²⁸⁶ ובנפש בנו היקף הזה לא רצו כל כופר,²⁸⁷ רק בשתים, לתת ראשו לפני חמת מלאכי מות²⁸⁸ ימוט לחרב, או להמיר דתו כמשפטם. וה' ברחמיו עזרו²⁸⁹ וברח בעצם היום מבית מאסרו, וכבלי ברזל אשר ברגליו נתקו, ויברח לעיר הזאת אשר בה מלוך מלך²⁹⁰ אחר, והמלך הזה קבלו באהבה והיה לו למגן ומחסה.²⁹¹

על הגעת שאר בני המשפחה וכן עיסוקם ומעמדם בעיני סביבתם כתב: "ואח"כ [=ואחר כך] באו גם אשתו ובניו היקרים אליו בזה. ומלאכתם גם פה צורפי כסף, ומצבם טוב, ונכבדים בעיני כל היהודים, וגם בבית המלך נשמעים דבריו לטובת היהודים".²⁹² ר"י ספיר התארח בביתו של ר"י בדיחי בשבת לאחר תפילת הבוקר, וכך התרשם מאישיותו ומהשהות בחברתו:

- 282 על פי יחזקאל ו, ח.
 283 שם אביו שחר. וראו להלן סעיף ד 3 בהערתו של הרב שלום אלשיך לדברי ר"י ספיר.
 284 צריך לכתוב: ואסרום.
 285 על פי ויקרא כד, יב.
 286 על פי שמות כא, ל.
 287 על פי משלי ו, לה.
 288 על פי משלי טז, יד.
 289 על פי דברי הימים ב יח, לא.
 290 בראשית לו, לא.
 291 אבן ספיר, פז ע"ב. ר"י ספיר כתב בהמשך דבריו על אופן בריחת ר"י בדיחי. ראו גם בתולדות חייו, בתוך הרב יחיא בדיחי, שו"ת חן טוב, מהדורת הרב איתמר חיים כהן, בני-ברק תשע"א, עמ' תכד, הערה ז.
 292 אבן ספיר, פז ע"ב. על בריחתו של ר"י בדיחי ואביו מצנעא לכוכבאן, ראו בדברי הרב עמרם קרח, לעיל סעיף א 3.

לעת ערב ש"ק [=שבת קודש] בא הרב מחנותו אשר בעיר הגויים (כי צורף הוא), איש תואר²⁹³ ובעל צורה. פניו שוחקות, ונעימות ידבר, ויראת ה' חופף עליו,²⁹⁴ והוא כבן חמשים שנה. בלילה בביהכנ"ס קבלני הרב הזה בכבוד ובאהבה, ויושיבני אצלו אצל הקיר סמוך לפתח (כמנהגם). אבל האיש הזקן שבאתי עמו, לא הניחני בלילה לסעוד בבית אחר, וסעדתי ולנתי עמו. ולמחרת ש"ק בבוקר אחר התפלה והלמוד,²⁹⁵ הביאני הרב אל ביתו, ונכבדי העיר באו לבקרני בבקבוקי יין שרף ומיני פירות וקליות²⁹⁶ כמנהגם (פז ע"ב). עוד כתב על שהותו בביתו של הרב יחיא בדיחי: "שבועים ימים ישבתי בעיר הזאת לנוח מעצבי ומרוגזי,²⁹⁷ והרב נ"י כבדני במרבית ספריו האצורים עמו אשר הביא מצנעא, והי'ן] לי למנוחה" (פז ע"ב – פח ע"א). מפני ענוותנותו לא הראה לו את חיבוריו, אשר לפחות חלק מהם הוא הביא עימו למקום גלותו לכוכבאן.²⁹⁸ כעבור שלושה חודשים וחצי, בתחילת חודש תמוז, שוב פגש ר"י ספיר את ר"י בדיחי, בשהותו בשבת בקהילת שבאם הסמוכה לכוכבאן, וכתב: "פה התענגתי גם ש"ק בראות פני ידידי, הרב הגדול החכם הצדיק מארי יחיא אל בדיחי נ"י, אשר היה פה לדרוש שלום בואי".²⁹⁹

אביו של ר"י בדיחי, מארי שר, נפטר בתאריך כ"ח באב תרי"ט (28 באוגוסט 1859), כחמישה חודשים לאחר ביקורו של ר"י ספיר בכוכבאן.³⁰⁰ ר"י בדיחי חזר

293 שמואל א טז, יח.

294 דברים, לג, יב.

295 בתימן נהגו בשבת, שמלבד הלימוד במנורת המאור לפני סיום התפילה לומדים גם אחרי סיום התפילה. ראו למשל: מהרי"ץ, תכלאל "עץ חיים" (לעיל הערה 180), א, דף קעא ע"א; הרב בדיחי, שו"ת חן טוב, שם, סימן מד, הערה ח, עמ' קפד-קפה; הרב איתמר חיים כהן, שר השלום: תולדותיו, אורחות חייו והנהגותיו של הרב שלום אפרים הכהן, נדפס עם שבט כהונה, בני-ברק תשע"ב, עמ' עד.

296 הכוונה שכל אחד הביא מביתו למסיבת החברים בקבוק יין וכן פירות וקליות, בלשון יהודי תימן ג'עלה. וראו לעיל הערה 242.

297 על פי ישעיהו יד, ג.

298 הרב בדיחי, שו"ת חן טוב (לעיל הערה 291), תולדות רבינו המחבר, עמ' צז, הערה מד. ר"י בדיחי כתב חלק מחיבוריו בכוכבאן; ראו שם, מבוא, עמ' 36.

299 אבן ספיר, קו ע"א. ביתו של הרב יחיא בדיחי נישאה בחודש אדר בשנת תרי"ט (1859) לאחר מבניו של מארי סעיד עמר מפליטי צנעא שהתגורר בקהילת שבאם, ור"י ספיר שהה בקהילת שבאם בשבת חתן הנזכרת, שהייתה שבת פרשת זכור. ראו שם, פא ע"א.

300 ראו: הרב בדיחי, שו"ת חן טוב, שם, תולדות רבינו המחבר, עמ' תכה.

לצנעא לאחר כיבושה על ידי התורכים בשנת תרל"ב (1872), ולאחר שהתגורר כשלושים שנה בקהילת כוכבאן. הוא נפטר בשנת תרמ"ח (1888).³⁰¹

8. מפגשו עם חכמים נוספים בקהילות השונות הרב יעקב ספיר פגש חכמים נוספים בקהילות ששהה בהן. בקהילת ג'רוואח כתב ר"י ספיר על עוד שניים מנכבדי הקהילה. על מארי סלימאן תעיזי כתב: "איש יקר, חכם בתורה וירא אלקים, והוא מגיד שיעור ברמב"ם בכיהכ"נ אחר תפילת ערבית. הוא צורך בכסף ומתפרנס בכבוד מיגיע כפו" (נא ע"א). ועל ר' אברהם עדני כתב: "מראשי העדה איש סוחר עשיר ונכבד ויר"א [=וירא אלוהים]" (שם). בביקורו בקהילת מצ'מר כתב: "להם מורה³⁰² ושו"ב [=ושוחט ובודק], איש ירא ה', מארי יוסף יהושע נ"י, תופר נעלים ואשתו מעבדת העורות כמנהגם" (סט ע"ב). בקהילת יפיד, שמנתה 52 בתי אב, הוא פגש שני חכמים. על העומד בראש הקהילה, מארי סלימאן אלעמראני, שהיה סוחר והתגורר ברחוב התחתון, כתב: "הרב הישיש, חכם משכיל ושנון" (עג ע"א). על החכם השני, מארי יחיא חראזי, שהתגורר ברחוב העליון, כתב: "אברך תם וישר ירא ה'³⁰³ [...] קרבני בימין צדקו³⁰⁴ ובטוב לבו, והייתי טוב בעיניהם" (שם). על נשיא הקהילה יוסף כתב: "איש לשון, ערום ויחף ובעל תורה" (שם).

בפורים, שחל ביום ראשון בשבוע, הוא שהה בעיר שבאם. הקהילה מנתה כ-80 בתי אב, חלקם מקומיים ובראשם ר' יחיא ובנו ר' אהרן, וחלקם בני קהל צנעא, ובראשם ר' יוסף שעתאל ולצידו ר' שמואל ערוסי, שעסק במסחר ובאריגה, "והוא איש חכם, זכרן גדול ובעל מדות טובות" (עז ע"ב). בשהותו במקום הוא ציין את קריאת המגילה, סעודת פורים ומשלוח מנות, והעיר שמנהגם של יהודי תימן הוא כפי שנהגים בקהילות ישראל האחרות. עוד כתב על אחד מחכמי הקהילה, ר' יעיש מגארי הכהן, שהיה נמנה עם מיוחסי העיר צנעא וברח עם נכבדים אחרים למקום זה: "פה מנכבדי העיר, איש יקר חכם וירא ה' ר' יעיש (ישעיה) נ"י ואיש טוב ומטיב ירא

301 הרב קרח, עמ' מד-מה. הרב איתמר חיים כהן כתב בהרחבה על תולדותיו של הרב יחיא בדיחי'; ראו מהדורתו לחן טוב, שם, עמ' תכא-תפד.

302 הכוונה למורה הוראה.

303 על פי איוב א, ח.

304 על פי ישעיהו מא, י.

ה' מכובד" (פז ע"א). עוד ציין את קבלתם של בני משפחת מגארי שהם מתייחסים למשמרת יהודיב.³⁰⁵

ביישוב קטן בשם סודה הוא פגש חכם עיוור וכתב על חוכמתו ועל מקצועו: "הרב החסיד מארי סאלם, סגי נהור ומלא באור תורה³⁰⁶ וחכמה ויראת ה' הקודמת,³⁰⁷ וביותר בקבלה, גימטריאות ורמזים אין מספר,³⁰⁸ בקי ברמב"ם נפלא מאד. והיה חייט, ועתה³⁰⁹ בניו היקרים מפרנסים אותו מזאת המלאכה" (קד ע"א). בעיר רוצ'ה, שהיו בה כשבעים בעלי בתים שרובם מפליטי העיר צנעא, הוא שהה בשבת, כ"א בתמוז תרי"ט (23 ביולי 1859), בביתו של מארי סאלם אלקאפח, שהזמינו אליו, וכתב עליו: "איש יקר, ת"ח [=תלמיד חכם] וירא ה'".³¹⁰ עוד כתב שהלשינו על מארחו לפני המושל שהוא מארח אדם זה, וכדי שלא יאונה לו כל רע ליווהו מארחו למוחרת השכם בבוקר בדרך ההולכת לצנעא, ויעץ לו ללכת לביתו של מארי יחיא הכהן. האירוח וההברחה של ר"י ספיר עלו לר' סאלם קאפח במאסר ובעונש כספי (קו ע"א—ע"ב).

ביום רביעי, כ"ה בתמוז תרי"ט (27 ביולי 1859), הגיע ר"י ספיר בפעם השנייה לעיר הבירה צנעא. כאן הוא הרחיב את הדיבור על שני חכמים שפגש בהגיעו למקום: הרב יחיא הכהן והרב אברהם צאלח. תחילה הוא הלך לביתו של הדיין הרב יחיא בן רבי שלום הכהן, שהיה אז כבן 72 שנה.³¹¹ הרב יחיא כיהן בדיינות במשך כ-30 שנה בבית דינו של אב"ד הרב יוסף קארה ושל בנו אב"ד הרב סלימאן קארה.³¹² ר"י ספיר כתב עליו ועל הקשיים שפקדו את יהודי צנעא בזמן ביקורו שם: ובאתי לבית הדיין הראשון הרב מארי יחיא כהן נ"י (כי הרב האב"ד מארי סלימאן נ"י לא בא עוד העירה מפני הפחד), והוא איש זקן ושבע³¹³ צרות, יקר

- 305 על מסורת הייחוס של משפחת מגארי ומשפחות נוספות בתימן ראו ספיר: *The Names of Yemenite Jewry* (לעיל הערה 159), עמ' 196–197.
- 306 כוונתו לומר, שאף שאין לו מאור עיניים הוא מלא באור תורה.
- 307 על פי משנה אבות ג, ט: "כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו, חכמתו מתקיימת".
- 308 על פי תהלים קד, כה: שם רמש ואין מספר. רמש כמו רמז.
- 309 שנתעורר.
- 310 אבן ספיר, קו ע"א. על פליטי צנעא שגלו לעיר רוצ'ה ראו גם בדברי הרב קרח, לעיל סעיף א 3.
- 311 נולד בשנת תקמ"ז לערך, ונפטר בשנת תרכ"ז (1867) בהיותו כבן 80. ראו: הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' קעד.
- 312 עליו ועל חיבוריו, ראו בתוך הספר: חיי שלום לר' יחיא ב"ר שלום הכהן, ניו יורק תשנ"ג, מבוא, עמ' 5–12; הרב איתמר חיים כהן, אוצרות תימן (לעיל הערה 184), פתיחה, עמ' 36–37.
- 313 על פי בראשית לה, כט, ועוד.

מאד לכולם, והוא מתנהג בחסידות, מקובל אלקי, מארי דעובדין, תורתו אומנותו, סופר מהיר וחובר חבורים ורוב ימיו בעסק הקבלה ועבודת ה'. בבואי לבית מדרשו³¹⁴ של הרב הזה, מצאתי אסיפה גדולה, ומשרתי המלך נוגשים עליהם, גם מסבכים על הבתים להביאם אל האספה. וקול צוחה בעיר, כל גבר ידיו על חלציו³¹⁵ "ומה קול הצאן אשר אנכי שומע?³¹⁶ כצאן לטבח יובל".³¹⁷ המלך החדש העמיס עליהם עוד מסים חדשים, חדשים לבקרים,³¹⁸ שכר הפתחים והחלונות, עד כי קשה כח הסבל.³¹⁹ מהם ברחו, מהם התחבאו, מהם ביתם ריקם ומהם הובאו במאסר, והרעב חזק בעיר,³²⁰ קוו לישועה ואין.³²¹

לאחר ההתכנסות בבית המדרש הזמינו להתארח בביתו הרב אברהם צאלח, נכדו של גדול פוסקי תימן במאה השמונה-עשרה, הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ):³²² ושם נמצא איש ירא ה' מארי אברהם נ"י, מבני בניו של הרב הגדול מארי יחיא צאליח זצ"ל, והוא סופר מהיר,³²³ שו"ב [=שוחט ובודק], וחזן הכנסת של זקנו הרב הנז'כר], אשר ביתו בית ועד לחכמים³²⁴ מאז ומלפנים, ובחסדו

- 314 הרב יחיא הכהן עמד בראש בית הכנסת בית כסאר, והיה לו שם גם בית מדרש. ראו: הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' לה. על נוסח התפילה בבית הכנסת שלו ראו: אבן ספיר, צא ע"א.
- 315 ירמיהו ל, ו.
- 316 על פי שמואל א טו, יד.
- 317 על פי ישעיהו נג, ז.
- 318 איכה ג, כג.
- 319 על פי נחמיה ד, ד.
- 320 על פי מלכים א יח, ב.
- 321 על פי איוב ג, ט. אבן ספיר, קו ע"ב.
- 322 על הרב יחיא צאלח, ראו: אהרן גימאני, "שטר הצוואה השלם של רבי יחיא צאלח (מהרי"ץ)", פעמים 103 (תשס"ה), עמ' 129–145. הרב אברהם צאלח כיהן כדיין משנת תרכ"ז (1867), לאחר פטירתו של הרב יחיא בן שלום הכהן, שהוזכר לעיל בסמוך. הוא כיהן כדיין כ-38 שנה עד פטירתו ברעב של שנת תרס"ה (1905). בשנת רעב זו הוא קבר ארבעה מבניו קודם שנפטרו בעצמו. ראו: הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' לה, סה. על התוצאות העגומות של הרעב בשנה זו, ראו: אהרן גימאני, "דופי הזמן" לר' סעיד בן מוסא על מאורעות שנת תרס"ה (1905), "ציון עח (תשע"ג), עמ' 237–254.
- 323 תהלים מה, ב.
- 324 משנה אבות א, ד.

ריחם עלי והביאני אל ביתו. וישבתי עמו עד אראה איזה הדרך אשוב לשלום (קו ע"ב).

בשבת מברכים של ר"ח אב, כ"ח בתמוז תרי"ט (30 ביולי 1859), היה ר"י ספיר בחברת הרב אברהם צאלח. לאחר סעודת הבוקר התרכזו כל חברי הקהילה בצנעא בארבעת בתי כנסת הגדולים, ושאר בתי הכנסת, כ-18 במספר נשארו סגורים, לעצרות על פגעי הזמן שהיו באותה השעה: רעב, דבר ועריצות השלטון בצנעא. על סדר האירועים באספה זו בבית כנסת מהרי"ץ שבה השתתף כתב ר"י ספיר:

תחלה אמרו מזמורי תהלים, תפלות ותחנונים, קראו בקול גדול³²⁵ ונחלי דמעה מוגרים כעינות מכל עין בכל לב. אחרי כן קמו הזקנים, ומארי אברהם ראש הכנסת בית צאלח (שהייתי בה), ואמרו דברי תוכחה וכבושין ממדרשות והגדות, שברו כל לב והכפיפו כל קומה, ויוסיפו כל העם לבכות.³²⁶ התינוקות של בית רבם ישבו לארץ באמצע ביהכנ"ס בעיגול, נשענים זה על זה, ומלמדיהם בתוך קוראים עמהם. ופנה הדורש אל הילדים הצעירים ואמר להם: "זרע קדש!³²⁷ מה אתם מחשים? קראו אל אבינו הרחמן בחזקה!³²⁸ אולי קולכם יאזין, הבל פיכם אולי יקשיב? קול הצאן³²⁹ לא חטאו יעלה באזני אבינו הרחמן". אז פתחו המלמדים, והתלמידים אחריהם, וצעקו בקול בכי ואנקה³³⁰ מר צורה!³³¹ "יא רבנא אירחמנא"! (נא אדונינו רחמנו) וינועו קירות וקורות הביהכ"נ מקול הקורא,³³² ככה בקול אחד כולם צעקו פעמים רבות, עד כי נלאו וידמו. כן האריכו בתפלות ובקשות, והנערים אחריהם, עד רדת היום (קז ע"א).

לאחר העצרת התפללו מנחה וחזרו לבית הכנסת בצאת השבת לתפילת ערבית, ומרוב עצב שהיו שרויים בו מהעצרת לא אכלו את הסעודה השלישית של שבת (קז ע"א—ע"ב).

בקהילת תנעם הוא שהה בשבת פרשת דברים, שהיא שבת חזון, ו' באב תרי"ט (6 באוגוסט 1859). ר"י ספיר ציין שהקהילה מנתה כ-70 בתי אב ובראשם עמד הרב

325 מלכים א יח, כז.

326 שמואל ב ג, לד.

327 ישעיהו ו, יג.

328 על פי יחזקאל לד, ד.

329 שמואל א טו, יד.

330 מלאכי ב, יג.

331 צפניה א, יד.

332 ישעיהו ו, ד.

סלימאן צפירה. עוד ציין שכל חברי הקהילה הם תושבים מקומיים וחיים באחוזה, רובם תלמידי חכמים ולהם שני בתי כנסת, ופרנסתם במסחר פירות ותבואה (קז ע"ב). בעיר כוחלאן, שמנתה כ-70 בעלי בתים, הזכיר את מארי יוסף, שהיה חייט "ירא ה' מכובד" (קד ע"ב). בדרכו מקהילת כוחלאן לקהילת חג'ה הוא הגיע אל השוק, והנער המלווה אותו הביאו לחנותו של ר' אברהם אל כוחלאני מתושבי חג'ה, "איש עשיר ונכבד" (קה ע"א). ר' אברהם דאג לו לאוכל ושתייה וכן לליווי בדרכו לקהילת חג'ה. הקהילה מנתה כ-60 בתי אב, והוא התארח בביתו של מארי סאלם בן יחיא, מפליטי צנעא, וכך כתב עליו: "איש שיבה מלא רוח דעת ויראת ה',³³³ בעל מקרא גדול, והלכות ואגדות" (קד ע"ב – קה ע"ב).

ג. מפגשי מסורות

1. התוודעותו עם מסורת תימן, ומשא ומתן שניהל עם חכמי תימן בשהותו בחברתם של יהודי תימן נתקל ר"י ספיר במנהגים שונים. חלק מהם הוא לא הכיר, אם כי לגבי רבים מהם הוא ידע את מקורם הקדום. להלן אתייחס לחלק מן המנהגים האלה. כך למשל כשהיה בקהילת חג'ה אצל הרב יחיא הבה, והשתתף בסעודת ברית מילה, העיר בעניין **ברכת המוציא**, כשראה שאחד מברך ומוציא את שאר המסובים ידי חובתם בברכה שלו: "כי המסובין לא יברכו 'המוציא' לעצמם (כדין התלמוד)".³³⁴ כמו כן כשהלך עם מארחו הרב יחיא הבה הנזכר לקרית אל עמיר לניחום אבלים, והשתתף בסעודה, העיר על ברכת המזון: "אכלנו שם בצרהים, וברכנו בזימון וברכת האבל והרחמן, כדין התלמוד".³³⁵

גם בשהותו בבית הכנסת בתימן הוא נחשף למנהגים קדומים שנשתמרו אצלם בקריאת התורה והתרגום. על **קריאת התורה** שראה כתב: "כולם יודעים קריאת התורה בתנועותיה ונגינותיה בדקדוק היטיב. כי עוד פה המנהג הקדום, שעפ"י דין הנכון, שכל מי שעולה לתורה קורא בעצמו הפרשה, ולא החזן. ומי שאינו יודע לקרות בעצמו,³³⁶ לא יקראוהו לס"ת [=לספר תורה]".³³⁷ מנהג קדום נוסף שעמד עליו הוא

333 שם יא, ב.

334 אבן ספיר, סח ע"א. וראו לעיל סעיף ב 3.

335 אבן ספיר, סז ע"א. וראו לעיל שם.

336 מדובר במיעוט זעום בקרב יהודי תימן, ולכן הקדים וכתב: "כולם יודעים קריאת התורה" וכו'.

337 אבן ספיר, נג ע"ב. ראו גם הרב קרח: סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' קח. כן היה גם בתקופה קדומה; ראו: הרב רצון ערוסי, "קריאת התורה בציבור: מעין מעמד הר סיני לציבור או חלוקת כיבודים", תימא ב (תשנ"א), עמ' 29–37.

תרגום התורה וההפטרה: "וכן אצלם עדיין המנהג הקדום הטוב לתרגם כל פסוק בצבור, ונער קטון כבן תשע ועשר³³⁸ עומד אצל הבימה, ומתרגם כל פסוק היוצא מפי הקורא בס"ת, וכן בהפטרה, ובניגון יפה אף נעים"³³⁹. על ההקפדה של הקורא בתורה ושל המתרגם כתב: "ומדקדקים מאד בקריאתם, בין במקרא, בין בתרגום, בין בלמודם בשאר ספרים, על כל תנועה ונגינה וקוץ, ובנעימות שהיה לנו³⁴⁰ מימי קדם"³⁴¹.

במקרים אחדים הוא ניהל משא מתן עם חכמי תימן בענייני מסורת תימן, בהלכה, במנהג ובנוסח, השונה מהמסורת שהיה רגיל לה. בעניין זה הוא כתב: "לולא ידיעתי (המעט היא אם רב³⁴²) במקרא ובהלכה, לא מצאתי ידי ורגלי ביניהם" (נה ע"ב). למשל, במפגשו עם ידידו הרב יחיא קארה, שנתן לו בערב פסח **מצה מחיטים השמורות משעת קצירה**, ואמר לו שמנהג יהודי תימן שהם מברכים בליל הסדר "על אכילת מצה", רק על מצה כזו שהחטים נשמרו משעת קצירה, העיר ר"י ספיר: "אשר היה בעיני כתורה חדשה"³⁴³. אומנם ר"י ספיר השתכנע בגלל גדולתו של חברו, וגם משום שמנהג יהודי תימן תואם לפסק הרמב"ם.

בתימן גם הנשים הרווקות **כיסו את ראשן**, וזאת בניגוד לשאר קהילות ישראל, שבהן חובת כיסוי הראש היא רק לנשואות. בעניין זה כתב ר"י ספיר:

שאלוני על מנהגינו בזה. אמרתי, הנשואות יכסו ראשיהן והבתולות מגולות. תמהו, הלא שער באשה ערוה גם להבתולות (אף שזה רק לתורה ולתפילה). ואמרתי להם, משנה ערוכה (כתובות פ"ב): סימן לבתולה – יוצאת בהינומא וראשה פרועה. אמרו, אדרבה, משם ראייה שרק ביום חתונתן פרעו ראשן, להגיד כי בתולות הנה ולא זולת, ואינו מוכרח (ס ע"א בהערה).

יהודי תימן שאלו את הרב ספיר על מנהג הבנות במקומו בכיסוי הראש, ותשובתו הייתה שרק הנשים הנשואות נוהגות בכיסוי הראש, ואילו הבתולות הולכות ללא כיסוי. לשמע תשובתו תמהו השואלים והעירו, שהדין ש"שער באישה ערוה" חל גם על הבתולות; ואילו לדעת ר"י ספיר דין זה של שיער באישה ערוה הוא רק בזמן של

338 הרב עמרם קורח כתב שהתחילו לתרגם מגיל שמונה; ראו בספרו סערת תימן, שם, עמ' קי. בדרך כלל הילדים תרגמו בתורה עד הגיעם לגיל מצוות, בן 13 ויום אחד.

339 אבן ספיר, שם. על מנהג קריאת התרגום בקהילות ישראל, ראו: הרב רצון ערוסי, "קריאת תרגום התורה וההפטרה בציבור", סיני פח (תשמ"א), עמ' ריט–רלח.

340 הרב ספיר מדגיש כאן, שנעימות אלה היו של כלל ישראל בימי קדם.

341 אבן ספיר, שם.

342 על פי במדבר יג, יח.

343 אבן ספיר, פט ע"א. וראו לעיל סעיף ב 4.

לימוד ותפילה. הרב ספיר הביא ראיה לדבריו מדברי המשנה במסכת כתובות (ב, א): "אם יש עדים שיצאת בהינומא וראשה פרוע, כתובתה מאתים". נמצא שזהו סימן לבתולה, והדברים מלמדים שכל זמן שהיא בתולה יוצאת כך שראשה פרוע; ואולם יהודי תימן הבינו אחרת, שרק ביום חתונתן יוצאות הבתולות כשראשן פרוע.³⁴⁴ על תשובת חכמי תימן כתב "ואינו מוכרח", והכוונה שאין לקבל את פירושם בעניין זה ללא עוררין. על דבריו אלה של ר"י ספיר העיר הרב יצחק רצאבי כהבנת חכמי תימן: "ויש להעיר, שגם אם מהמשנה עצמה אינו מוכרח, מכל מקום מרש"י מוכרח כן, שכתב שהיו נוהגים להוציא כן את הבתולות מבית אביהן לבית החתונה, שמע מינה דוקא אז".³⁴⁵

ר"י ספיר מביא שני מקרים נוספים בענייני הנוסח של יהודי תימן. במקרה האחד היה לחכמי תימן יוכוח עימו, כשנהג על פי המסורת שבידו, וכך סיפר כשבירך ברכה אחרונה על השתייה:

הפעם ברכתי ברכה אחרונה של בורא נפשות, והמה מטים אוזן קשבת על כל דבור ומלה היוצא מפי,³⁴⁶ ומביטים בעין לטושה על כל דרכי ופסיעתי, והנה שמעו שסיימתי ברוך ה' העולמים בצרי כרגיל אצל האשכנזים. ואמרו לי, מחילה מכבודך חכם! הרי זה כמחרף כו' חס ושלום, כי ה' הוא לשון רבים, וצריך לומר ה' בפתח, שהוא אחדות גמור. וסימן לדבר מקרא אחד: ה' ה' וְהִי נִפְשָׁךְ (מלכים ב כב³⁴⁷). וכן בכל המקרא אצל ה' נאמר ה' ואצל ב"א [=בני אדם] ה' [...] והם הקיפוני בחבילות ראיות ע"ד הסוד, אשר לא יכולתי עמוד.³⁴⁸

344 הרמב"ם לא חילק בחובת כיסוי הראש בין הפנויה לנשואה (הלכות איסורי ביאה כא, יז): "לא יהלכו בנות ישראל פרועי ראש בשוק, אחת פנויה ואחת אשת איש". וראו פירוש של הרב יוסף קאפח, מהדורתו למשנה תורה, הלכות איסורי ביאה, שם, ציון כח, עמ' של. אך יש שפירשו שבמילה "פנויה" הכוונה לאלמנה או גרושה; ראו על כך ועל מנהג יהודי תימן, בדברי הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ו, בני-ברק תשס"ב, סימן רב, ג, והערה יח-יט, עמ' רנד-רנה. על הבנת דברי המשנה כפי שסברו יהודי תימן ועל כיסוי הראש לנשים נשואות ושאינן נשואות, ראו גם: א"ל אפשטיין, דרכי אישות ומנהגיה על פי תורת ישראל, תל-אביב תשי"ט, עמ' 48-49.

345 הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ז, בני-ברק תשס"ו, סימן רו, הערה תרמד, עמ' שמג, ד"ה וראיתי. על מנהג תימן בעניין זה ראו: הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' קג-קכד.

346 על פי במדבר ל, ג.

347 טעות דפוס, וצריך לכתוב: מלכים ב, ב.

348 על פי שמות יח, כג. אכן ספיר, נה ע"ב - נו ע"א.

ר"י ספיר ניסה למצוא סימוכין לגרסת יהודי אשכנז, ולבסוף הוא הצדיק את הגרסה המצויה אצל יהודי תימן כפי שציינ בהמשך דבריו מדברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה ב, י: "ולפיכך אומר חיי פרעה וחי נפשך, ואין אומר חיי ה' אלא חיי ה', שאין הבורא וחייו שנים כמו חיי הגופים החיים או כחיי המלאכים". בגלל מקרה זה הוא הקפיד בזמן שהותו בתימן לשנות את הגרסה שהיה נוהג בה והתאימה למנהג יהודי תימן, כפי שכתב בהמשך דבריו: "ומאז והלאה למדתי לשוני³⁴⁹ לומר חיי, כי לא כל השומע ישאלני טעם ואתוכח ואהיה בעיניהם כע"ה [=כעם הארץ]"³⁵⁰.

במקרה הנוסף בענייני הנוסח מספר ר"י ספיר: "כן שמעתי הם אומרים³⁵¹ תְּחִית המתים, החית קמוצה.³⁵² וחשבתי בראשונה שטעות הוא בידם, ואחרי שובי³⁵³ דרשתי והנכון אתם" (נו ע"א). והביא סימוכין לדבריו. ועוד כתב על נוסחאות אשכנז: "הרבה שבושים הורגלנו בהם (בפרט בלמוד התלמוד וספרים שאינם מנוקדים) עד כי שבה בעינינו ליושר והמעקשים למישור,³⁵⁴ ואם נשמע מאחרים בשפה ברורה,³⁵⁵ ידמה לנו מכוערה"³⁵⁶.

כששהה ר"י ספיר בימי הפסח בצנעא התוודע למנהג לברך ברכת המוציא על מצה וחצי, וכתב בעניין זה: "כל ימי הפסח, גם בחוה"מ [=בחול המועד], מניחים לברכת המוציא מצה שלמה ופרוסה ללחם עוני, ולא ידעתי מקור למנהג או דין זה" (צא ע"א). תמיהתו הייתה על המנהג להוסיף פרוסה ללחם עוני לברכת המוציא גם

349 על פי ירמיהו ט, ד.

350 אבן ספיר, נו ע"א. על עניין זה בספרי חכמי תימן, ראו למשל: הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), תכלאל "עץ חיים" (לעיל הערה 180), א, דף עח ע"א–ע"ב; הרב יוסף צובירי, סדור "כנסת הגדולה", א, תל-אביב תשל"ו, עמ' ט–ע; הנ"ל, ויצבור יוסף בר, א, ירושלים תש"ס, חלק א, פרק ו, עמ' פד–צב; משנה תורה להרמב"ם עם פירוש "שם טוב" לר' חיים כסאר, ירושלים תשמ"ב, הלכות יסודי התורה פרק ב, י, דף ה ע"ב; הנ"ל, שו"ת החיים והשלום, נדפס עם ספרו קיץ המזבח, ירושלים תשמ"ד, השמטות, סימן א, עמ' קב.

351 על פי בראשית לז, יז.

352 לא כמו האשכנזים והספרדים, שהאות ח במילה זו מנוקדת אצלם בחיריק.

353 על פי ירמיהו לא, יח.

354 על פי ישעיהו מב, טז.

355 על פי צפניה ג, ט.

356 אבן ספיר, נו ע"א. על דיוק הגרסאות של יהודי תימן בלשון חכמים, ראו למשל: שלמה מורג, "מסורות הלשון של יהודי תימן", בתוך ישראל ישעיהו ויוסף טובי (עורכים), יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' סא–ססה; הנ"ל, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 234–248; הרב יצחק רצאבי, שולחן ערוך המקוצר, ה (לעיל הערה 172), סימן קסד, סעיף יז, עמ' קכט–קל.

ביתר ימי החג, שלזה אין מקור בפוסקים. על מנהג זה של יהודי תימן כתב הרב עמרם קרח: "בכל ימי הפסח ואפילו בחה"מ [=בחול המועד], בוצעם על ככר וחצי". והוסיף בהערה סימוכין לדבריו הנזכרים: "כפשט ל' [שון] התלמוד, דקאמר: הכל מודים בפסח, שנותן פרוסה לתוך שלימה ובוצע (ברכות לט ע"ב)".³⁵⁷ על מנהג זה של כיכר ומחצה בכל ימי חג הפסח דן הרב יצחק רצאבי באריכות במהדורתו להגדה של פסח,³⁵⁸ וברוח דומה כתב במסקנתו:

שהדרך הנכונה והעיקרית היא כפי מנהגינו הנמשך אלינו מימי קדם דור אחר דור, שעושים כדינא דתלמודא ליקח שני ככרות בלבד, ולחלוק אחד מהם. ולא רק בליל פסח עושים כן, אלא כל שבעת ימי הפסח, הן ביום טוב ראשון ושביעי, הן בשבת חוה"מ"ע [=חול המועד], הן בחול המועד עצמו, הן כשחל יום טוב ראשון או שביעי בשבת, לעולם בוצעים בהם על ככר ומחצה. והוא מנהג יפה לזכרון לחם עוני, על פי דרשת חז"ל שדרכו של עני בפרוסה.³⁵⁹ הרב עמרם קרח והרב יצחק רצאבי הדגישו מדברי התלמוד את שורשיו הקדומים של המנהג של יהודי תימן לברך על מצה וחצי בכל ימי החג.

2. שבת ומועד בחברת חכמים נוספים

את **תשעה באב** עשה ר"י ספיר בבית הכנסת של הרב יחיא הלוי אלשיך בצנעא.³⁶⁰ הוא התפעל מאווירת החורבן האופפת את המתפללים בזמן התפילה וקריאת הקינות: מחזה ליל תשעה באב נורא מראה ואיום. אחר דממת תפלת ערבית כבו כל הנרות, החושך כסה פני כולנו, יאנקו דום.³⁶¹ ראש הכנסת מארי יחיא אל מאנצורי³⁶² איש זקן שקנה חכמה,³⁶³ עמד וצוח בכייה "אחינו! הלילה הזה

357 ראו: הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' ק, סעיף ו, והערה 16. הרב יוסף צובירי יצא בחריפות נגד מנהג זה; ראו הרב יוסף צובירי, ויצבור יוסף בר (לעיל הערה 350), חלק ג, פרק ו, סימנים ט–יא, עמ' סו–סט.

358 אגדתא דפסחא – פרי עץ חיים, מהדורת הרב יצחק רצאבי, בני-ברק תשנ"ו, עמ' שנד–שסד.

359 שם, עמ' שסד. וראו גם: אהרן גימאני, רבי שלום שבזי: עיונים בקובץ חדש בכתב ידו, רמת-גן תש"ף, עמ' 251–253.

360 ר"י ספיר הגיע לצנעא בפעם נוספת ביום שני, ערב תשעה באב תרי"ט (8 באוגוסט 1859). על בית הכנסת אלשיך הוא כתב במקום נוסף: "והתפללתי בביהכ"נ הגדולה שלהם הנקראת 'בית אל שיך', ובה ספרים רבים חדשים גם ישנים, נדפסים וכתבי יד, כי המה עשירים מעולם" (ספיר, אבן ספיר, ב [לעיל הערה 22], עמ' קמז).

361 על פי יחזקאל כד, יז.

362 = מנצורה.

363 על פי קידושין לב ע"ב.

שני אלפים ושני מאות ושמונים לחרבן בית מקדש ראשון, ואלף שבעה מאות ותשעים לחרבן הבית השני ועוד לא נושענו.³⁶⁴ כל מי שלא נבנה ביהמ"ק [=בית המקדש] בימיו, כאלו נחרב בימיו".³⁶⁵ ועוד דברי כבושין, וגעו כל העם בבכיה עצומה ונוראה. והתחילו איכה וקנות כמנהגם. קול בכי ונהי מרירות ואנחות באין פוגות.³⁶⁶ זכרתי ת"ב [=תשעה באב] אשתקד בהיותי באליכסנדריי[ה] של מצרים, ולא ראיתי קינות ואבלת מקוננת כאלה. אך פה החרבן תחדש אבלותה בכל שנה (קז ע"ב – קח ע"א).

ר"י ספיר התפעל מהאווירה האופפת את הקהילה היהודית בתימן בשבת ובמועדי ישראל, וכתב על אווירת השבת:

פה בערי היהודים (היושבים לבדם) רואים הבת קול המכרזת: שבת היום לה! ³⁶⁷ שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו,³⁶⁸ כי יום השבת נכר פה לכל. שקט ושלאנן³⁶⁹ ברחובות, החנויות והבתים סגורות, אין איש בחוץ, הנשים והטף יושבים כלואות בבתיהם, והגברים והנערים בבית הכנסת. אך סביב הביהכ"נ [=הבית הכנסת] (שקוראים מאעלימה,³⁷⁰ ר"ל בית תלמוד), נשמע חצי הלילה וכל היום קול תורה ותפלה. ראיתי ושמח לבי,³⁷¹ שהם הרהיבוני,³⁷² אשריכם ישראל! (סב ע"א–ע"ב).

השבת האחרונה שלו בצנעא הבירה הייתה שבת מברכים של ראש חודש אלול. הוא התלווה לרבני העיר הפוקדים בשבת זו את בתי הכנסת, ובידם איגרת שאותה קוראים לציבור המתפללים כדי לעוררם לתשובה, וכתב "כי יקר בעיני המנהג היקר הזה" (קט ע"א).

הוא ביטא גם רגשות הדדיים בינו ובין יהודי תימן. בהשתתפותו כליל הסדר בביתו של מארחו יוסף טירי התפעל מקריאת ההגדה ומטעם המצה. הוא נזכר בכדידותו, וכתב:

ירמיהו ח, כ.	364
ירושלמי יומא א, א.	365
על פי איכה ג, מט.	366
שמות טז, כה.	367
שם, פסוק כט.	368
על פי איוב כא, כג.	369
בתימן מקובל לקרוא לבית הכנסת כניס.	370
משלי כז, יא.	371
שיר השירים ו, ה.	372

אבל בכל שעשועי ותענוגי, לא דמה בת עיני,³⁷³ ודמעה כמעין מי נפתוח³⁷⁴ נגרים על לחי זקני. זה פסח ראשון אשר עזבתי את ביתי, נטשתי שולחני,³⁷⁵ סביבותי ילדי חן מחמדי נפשי. תנומה על עפעפי אין,³⁷⁶ ולא פוגת לבת עין. שיר השירים קראתי, בו רותה³⁷⁷ מדמעתי, וכל לבי עליה שפכתי.³⁷⁸ בני הבית התבוננו בי ולמולי בכו בכה רב.³⁷⁹ אכן רוח היא באנוש.³⁸⁰

הרב יעקב ספיר, שהיה בקי במקורות היהדות, התפעל מהחכמים שפגש בתימן וכן מאווירת המועדים כפי שחוה.

3. ר"י ספיר ולימוד התלמוד בתימן

יש להעיר על עניין אחד בדברי ר"י ספיר, שיש שנכשלים בהבנתם בקריאת דבריו, והוא לימוד התלמוד בתימן ועומק לימודם בו. בעניין עיסוקם של יהודי תימן בתלמוד כתב ר"י ספיר: "ועד היום הזה, רוב למודם רק בס' [פר] הי"ד,³⁸¹ ולכן אין להם יד ושם בתלמוד ופוסקים אחרים. כן אין אתם סדר העיון והפלפול לעומקא דינא, רק מקופיא רואים הלכה למעשה ודיו (נג ע"ב)".

יש להדגיש, שדבריו אלה מתייחסים לרוב הציבור, שהיו רגילים ללמוד בספר משנה תורה לרמב"ם, ומעטים מהם למדו תלמוד.³⁸² אבל תלמידי החכמים למדו תלמוד בקביעות ובעיון לא פחות מחכמי אשכנז, כפי שהעיד על חכמים שפגש. מלבד שהדברים ידועים, וגם כך עולה מספרי חכמי תימן, והדוגמאות לכך מרובות מאוד ואין להן מקום במסגרת מצומצמת זו, בכל זאת אביא לקמן סימוכין אחדים מדברי

373 על פי איכה ג, מט.

374 יהושע טו, ט; יח, טו.

375 על פי ירמיהו יב, ז.

376 על פי תהלים קלב, ד.

377 מלשון ׀ןןה. השו"ת תהלים כג, ה: כוסי ׀ןןה.

378 על פי איכה ב, יט.

379 על פי עזרא י, א.

380 איוב לב, ח. אבן ספיר, פט ע"ב.

381 הכוונה לספר משנה תורה להרמב"ם. הכינוי הי"ד החזקה שניתן לחיבור משנה תורה הוא על שום היותו נחלק לארבעה עשר ספרים, כמניין י"ד, וכן על שם הפסוק החותם את התורה (דברים לד, יב): "ולכל היד החזקה [...] אשר עשה משה". משה הוא גם שמו הפרטי של הרמב"ם.

382 גם לגבי המון העם דברים אינם מדויקים במה שכתב "רוב למודם רק בס' [פר] הי"ד", שהרי באותה מידה למדו בכל יום משנה ועין יעקב, ובכל שבת למדו שולחן ערוך, וזאת מלבד לימודם בספרים נוספים.

ר"י ספיר עצמו, ומדוגמאות אחרות מהתקופה שבה הוא ביקר במאה התשע-עשרה. למשל, כשהיה בעיר ג'רואח כתב על מנהיג הקהילה הרב יוסף בן סעיד "בקי במקרא וביאוריו עד להפליא, בקי בתלמוד ברמב"ם ועד אחרונים כאחד המורים הגדולים בארצותינו"³⁸³. כמו כן, בעניין המנהג של יהודי תימן שלא לברך בליל הסדר "על אכילת מצה", אלא על מצה השמורה משעת קצירה, ציין ר"י ספיר בכתב היד של הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ) שו"ת פעולת צדיק, ציין את המקורות מהתלמוד שהביא מהרי"ץ בספרו וכתב: "שאחרי בירר שיטת התלמוד ודיעות הראשונים אלה מזה ואלה מזה, העלה שהוא ספק ברכה ואסור לברך (כדין ספק ברכה להקל), וכן קבלו עליהם"³⁸⁴. כמה מן החכמים שר"י ספיר התחבר עימם למדו ולימדו תלמוד בקביעות. שני אחים שכתב עליהם בהרחבה היו ידידו הרב יחיא קארה ואחיו אב"ד הרב שלמה קארה,³⁸⁵ שירש את התפקיד מאביו הרב יוסף. על הנהגת הקהילה ובקיאותו העצומה בתלמוד ומסירת שיעורים בתלמוד לחברי הקהילה של הרב יוסף קארה, ששימש בתפקיד אב בית הדין במשך כשלושים ושמונה שנה, עד פטירתו בשנת תר"ט (1849), כתב הרב עמרם קרח, הרב הראשי האחרון של יהודי תימן בגלותם:

הראב"ד יוסף קארה הלך בכל דרך רבו מהרי"ץ ז"ל. הנהיג את עדתו ביושר בענוה והשכל. החזיק מוסדות הלימוד ורבוץ תורה ונתן לבו עליהם. קבע ישיבה בביתו בכל לילה שתי שעות קודם אור היום, ללמוד וללמד משנה ותלמוד עם פירש"י ותוספות. היתה לו בקיאות שלמה בסוגיות התלמוד ופירש"י ורובם גורסם על פה. ומתלמידיו היותר מפורסמים ה"ר חיים קרח וה"ר שלום חבשוש וה"ר שלמה צאלח, ושלוש בניו ה"ר שלמה³⁸⁶ וה"ר יחיא וה"ר אברהם.³⁸⁷

ברוח דומה על אב בית הדין הרב יוסף קארה, שלימד את בניו תלמוד, כתב הרב שלום קרח, מחכמי תימן הבולטים במחצית הראשונה של המאה העשרים:

כה"ר מ"ו [=כבוד הרב מורנו ורבנו] יוסף אלקארה הנז"ל, נתמנה פרנס על כל קהלות תימן אחר מהרי"ץ זלה"ה [=מורנו הרב יחיא צאלח זכרונו לחיי העולם הבא]. הוא העמיד תלמידים הרבה, ורוב עסקו היה בתלמוד והרמב"ם [...] כה"ר מ"ו יוסף אלקארה הנזכר, הניח שלשה מאורות אחריו והם שלשת

383 אבן ספיר, נ ע"ב. ההדגשה שלי. וראו בהרחבה לעיל סעיף ב. 2.

384 שם, קא ע"ב. וראו בהרחבה לעיל בסעיף ב. 2.

385 ראו לעיל פרק ב, סעיפים 4-5.

386 בערבית סלימאן.

387 הרב קרח, סערת תימן (לעיל הערה 25), עמ' כז-כח.

בניו, כה"ר מ"ו סלימאן³⁸⁸ מ"כ [=מגוחתו כבוד], וכה"ר מ"ו יחיא מ"כ, וכה"ר מ"ו אברהם מ"כ [...] והשלישי הכי נכבד הוא כה"ר אברהם ז"ל. כשחלה הרב החסיד כה"ר מ"ו יחיא אלשרעבי ז"ל, בא כה"ר אברהם אלקארה לבקרו. אמר לו הרב החסיד, הנה אנכי הולך בדרך כל הארץ, ועתה בבקשה ממעכ"ת [=ממעלת כבוד תורתו], אל תעזוב את הזכות התפושה בידך, והיא ללמד תלמידים גדולים, משנה וגמרא והרמב"ם בחנם [...] וכה"ר מ"ו אברהם אלקארה הנוז' [כר], קבע עצמו בבית הכנסת "בית אלמסוריי" ללמד כל היום כולו בחנם, והיו מתאספים אצלו הרבה תלמידים. וכך היה סדר לימודו, בתחלה חוזרים פרשת השבוע מקרא ותרגום עם התרגום הערבי של רס"ג, אח"כ³⁸⁹ מלמד משנה, אח"כ עין יעקב, כל זה בחצי היום, ומחצי היום ואילך מלמד תלמוד. ובפעולתו הגדולה הזאת, העמיד תלמידים הרבה בישראל שמהם תצא הוראה, ומכלל תלמידיו המופלגים הוא כה"ר מהר"י אביץ' שצ"ו [=שמרו צורו ויוצרו].³⁹⁰

דברים אלה מלמדים, שר"י ספיר העריך את תורתם של הרב יחיא קארה, שפגשו בקהילת מצ'מר וכן בפסח בצנעא, ושל אחיו הרב שלמה (סלימאן) קארה, שפגשו בקרית אלקאבל, והם למדו תלמוד בקביעות ובעיון אצל אביהם אב בית הדין הרב יוסף קארה.

כמו כן, כשהגיע לצנעא בפעם השנייה בסוף חודש תמוז תרי"ט (יולי 1859), הוא הגיע לביתו של הדיין הרב יחיא בן שלום הכהן, והזכיר את חוכמתו ואת הנהגתו על

388 בציטוט הקודם של הרב עמרם קרח הוא נזכר בשמו העברי שלמה.

389 כך בכתב היד של המחבר. במהדורת הדפוס נפלה טעות בכתיבת מילה זו.

390 הרב שלום קרח, אגרת בוכים, בית שמש תשכ"ג, עמ' כ-כא. ברוח דומה כתב הרב יוסף קורח, בנו של הרב שלום קרח, על הרב אברהם קארה, בנו של הרב יוסף קארה: "מ"ו אברהם הקדיש עצמו לתורה, והיה מלמד תורה לתלמידים גדולים כל היום, והעמיד תלמידים גדולים, מהם מהר"י [=מורנו הרב יחיא] אלאביץ', שהיה שם רבו נשא בפיו לתהלה ולתפארה [...] והיה מתהלל ברבו [הכוונה למהר"י אביץ'] על פלפולו ודייקנותו בגירסא בגמרא, כפי מה שלמד מאביו כה"ר יוסף אלקארה, רוב לימודו היה בגמ' [רא] עד שכמעט היתה שגורה אצלו בע"פ". ראו דבריו במאמר שכתב בנו הרב פנחס קורח: "רבי אברהם ב"ר יוסף קארה זלה"ה", בתוך ספרו אסופת מאמרים, קרית ספר תשע"א, עמ' תקמה. ועל אחיו הרב סלימאן קארה כתב הרב אברהם ערוסי: "חכם ובקי בהלכה ומשנה, במקרא הלכות ואגדות, תלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי. וכל רז לא אניס ליה, שופט ודיין, ובלעדו לא ירים איש את ידו ורגלו בכל ארץ התמין". הרב אברהם ערוסי, קורא הדורות (לעיל הערה 123), עמ' ש.

פי הקבלה.³⁹¹ על בקיאותו הגדולה של חכם זה בתלמוד ועל שיעורים קבועים שמסר כתב הרב עמרם קרח:

הדיין ה"ר יחיא הכהן חסיד ועניו. אוהב ללמוד וללמד בחשק ורצון. למעלה משלושים שנה ישב במשרד³⁹² הדיינות. נוסף על שלמותו במקרא במשנה ובתלמוד, היתה לו קביעות תלמוד עם יחידים וחסידים בחכמת הנסתר. מדקדק בברכותיו ותפילותיו על פי כונות האר"י ז"ל. תלמידו יספרו עליו נוראות ופעולות מפליאות.³⁹³

יש להוסיף ולהדגיש, כי ר"י ספיר ביקר בתימן בזמן שרוב חכמי צנעא נעדרו מן העיר, וכנראה משום כך לא פעלה הישיבה הגדולה שהייתה בבית כנסת מהרי"ץ במתכונתה הרגילה, ומסיבה זו לא הזכירה ר"י ספיר. אילו ביקר בישיבה בימים כתקנם, בעת שהייתה פעילה, היה רואה את עומק לימודם ועיונם של חכמי צנעא. בספרי חכמי תימן בני דורו של ר"י ספיר, וכן גם בדורות אחרים, נותרו תשובות שנכתבו בעיון ובפלפול לאחר שאותם נושאים שכתבו עליהם נלמדו בישיבה.³⁹⁴ על הלימוד בישיבות בצנעא כתב הרב שלום קרח:

היו עוד שתי ישיבות גדולות. האחת בבית הכנסת "בית צאלח" והיא נקראת סתם "ישיבה", והיו נקבצים בה הרבה תלמידי חכמים ותלמידים הנושאים ונותנים במלחמתה של תורה, כארבע שעות בכל יום חוץ מערבי שבתות וערבי ימים טובים, ובראשם הרב המופלג החסיד כהר"ג מ"ו יחיא אלבדיחי מחבר ספר "חן טוב". ולאחד הצהרים נקבע הרה"ג כה"ר מ"ו סאלם שמן מ"כ ללמוד ולפלפל בתלמוד. הרב הגדול הזה היה בעל זכרון מפליא, ארך אפים, ובקי בכל פנות התורה. עליו הכתוב אומר אשכל הכופר דודי לי,³⁹⁵ וכדרש חז"ל איש שהכל בו.³⁹⁶ והיו נקבצים אליו השרידים אשר ה' קורא,³⁹⁷ ואחד המיוחד בעמודי ההוראה בישיבה זו בשעות אחה"צ היה כה"ר מורנו ורבינו

391 ראו עליו לעיל סעיף ב 8.

392 כך גם בכתב היד של המחבר, אך כנראה צריך לכתוב: "במשרת" (=במשרת), כדרך שכתב במקומות אחרים בספרו סערת תימן (לעיל הערה 25). ראו למשל בעמ' לא, שורה 3 ובעמ' סו שורה 18.

393 הרב קרח, סערת תימן, שם, עמ' לה.

394 ראו למשל: הרב בדיחי, שו"ת חן טוב (לעיל הערה 291), סימן טל, ושם בהערה א; מאמר לאחד מחכמי צנעא בנושא "גט על חנאי", דברי חפץ ב (תשע"ד), עמ' יב-ט.

395 שיר השירים א, יד.

396 סוטה מז ע"ב.

397 על פי יואל ג, ה.

יחיא קאפח זצ"ל. ולבסוף נלוו אליהם גם רבינו הגדול המפולפל מהר"י אביץ' שצ"ו.³⁹⁸

ר"י ספיר פגש את ר"י בדיחי איש צנעא הנזכר כאן בעיר כוכבאן, והתרשם עמוקות מגדולתו בתורה.³⁹⁹

הרב שלום מנצורה נמנה עם החכמים הבולטים בתקופה שבה ביקר ר"י ספיר בתימן, והוא כתב עליו: "ראש היועצים, איש חכם מפורסם להם, מארי סאלם אלמאנצורי, אשר חכמתו באלה עמדה לו להיות יועץ למלך" (עו ע"א). על החכמים בתקופתו כתב הרב מנצורה באחת מתשובותיו: "מספר החכמים המוריי"ם ולא יחטיאו השערה והם הנכבדים בעיר זה, בסכום ארבעה וחמשים, וסי' [מנין] ד"ן אנכי".⁴⁰⁰ בדבריו "מספר החכמים המוריי"ם ולא יחטיאו השערה" כוונתו היא שמספר החכמים בתקופתו בצנעא שהיו פוסקי הלכות היה 54. והרב אברהם נדאף העיר על כך: "וראה אתה הקורא, כמה היו רבנים בזמניהם, עד שהוא סופרן מספר ד"ן. וכנראה ג"כ שהיו לומדים בישיבה אחת, תנצב"ה".⁴⁰¹ גם העיון בתשובתו הנזכרת מלמד על גדולתו בתלמוד ובספרות הפוסקים שבהם השתמש לביסוס מסקנתו.⁴⁰² איני רואה צורך להרחיב עוד בעניין זה, ודי במה שנכתב כדי לתת מענה לחכמים שלא ייכשלו בהבנה מוטעית של דברי ר"י ספיר.⁴⁰³

ד. הערות ר"ש אלשיך לספרו של ר"י ספיר

הרב שלום אלשיך הלוי נמנה עם גדולי חכמי תימן בדורות האחרונים. הוא נולד בצנעא בשנת תרי"ט (1859), עלה לארץ ישראל בשנת תרנ"א (1891) והתיישב

398 הרב שלום קרח, אגרת בוכים (לעיל הערה 390), עמ' כב.

399 ראו עליו לעיל סעיף ב' 7.

400 א' גימאני, "שו"ת חכמה ותבונה: חיבור לא ידוע לר' שלום מנצורה", עלי ספר כו-כז (תשע"ז), עמ' 311.

401 שם, שם.

402 שם, עמ' 287-303.

403 פרופ' יוסף טובי העלה מקורות בעניין לימוד התלמוד בתימן במרוצת הדורות, ומהם ניתן ללמוד שהתלמוד היה חלק בלתי נפרד בלימודם של חכמים בתימן. ראו בחוברת שכתב בנושא: על התלמוד בתימן, תל-אביב תשל"ג, עמ' ז-כד. הרב עמרם עוזירי ערך השוואה בלימוד התלמוד בין קהילת יהודי תימן לקהילות אשכנז וספרד בכלל, וכן השוואה בין לימוד התלמוד אצל יהודי תימן ובין קהילת יהודי בריסק בליטא שבאשכנז בפרט, והראה ששיעור לומדי התלמוד בתימן היה גדול משיעורם באשכנז. ראו מאמרו: "יהדות תימן – עדה שלמה של בני תורה", בתוך ספרו מלאך ה': מתולדות חייו של רבינו ישראל עזירי, קונטרס "יהדות תימן, פאר קהילות ישראל", בני-ברק תש"ף, עמ' ריג-רמא.

בירושלים. בשנת תרס"ז (1907) נבחר לרב הראשי ולראש בית הדין (ראב"ד) של הקהילה התימנית בירושלים, וכיהן בתפקיד במשך שלוש-ושמונה שנה עד פטירתו בר"ח אלול תש"ד (אוגוסט 1944).⁴⁰⁴ על אישיותו כתב פרופ' יהודה רצהבי:

איש האשכולות: ת"ח [=תלמיד חכם] גדול, מקובל ומחבר,⁴⁰⁵ עסקן רב פעלים, "סיפא וספרא", דמות טיפוסית ואחרונה ל"מארי" שבתימן הנושא על שכמו את כל סבל⁴⁰⁶ עדתו: מורה, דיין, שו"ב, חזן, נשיא, ויחד עם זה עוסק במלאכתו להביא טרף לביתו. בחייו הפרטיים: צניעות, קדושה והסתפקות במועט. בהליכותיו עם הצבור: עניו, איש האמת ללא משוא פנים ופשרה. אהבת השלום, אהבת התורה והחבה לא"י לא ידעו אצלו גבול. אהב את הכל ואהוב על הכל. במותו נתקפלה מגילת-חיים גדולה, רבת זוהר ועלילה של אחד מגדולי בניה-בוניה של יהדות תימן בא"י.⁴⁰⁷

ר"ש אלשיך החזיק ברשותו עותק אישי של החיבור אבן ספיר, ורשם כמה הערות בשולי עמודי הספר. מדובר בחלק הראשון, שיצא לאור במהדורה הראשונה על ידי חברת מקיצי נרדמים ב-1866. הערות אלה מתפרסמות כאן לראשונה.

הספר היה ברשות ר"ש אלשיך, והוא הטביע את החותמת שלו בעברית, ערבית ואנגלית בדף השני של שער הספר. בשפה העברית הוא כתב: *שלום יוסף הלוי אלשיך ס"ט* [=סייין טין, כלומר רפשי וטיט, ביטוי של ענווה יתרה] *בירושלם ת"ו*. הספר הועבר לרשותו של פרופ' יהודה רצהבי, ובדף החלק שלפני שער הספר הוא כתב: *מספרי יהודה רצהבי*. את הספר מסר לי רצהבי כשהשתתף בברית המילה של בני. וכך הוסיף בשער הספר: *לק"י, מתנה נתונה לאמייתי גימאני, ממי ששימש סנדקן. י"הודה* [רצהבי, *ביום שנכפל בו כי טוב. א"ך טוב כשכט תשנ"א* 5 בפברואר 1991].

להלן אציג את ההערות שכתב ר"ש אלשיך על דברי ר"י ספיר על גבי עותק הספר שהיה אצלו. תחילה אציין את רקע עניינה של ההערה, ואת דברי ר"י ספיר שעליהם כתב ר"ש אלשיך את הערותיו אבלט בהזחה.

404 יהודה רצהבי, "לדמותו של הרה"ג שלום אלשיך זצ"ל", בתוך דין וחשבון כספי ומעשי מתשרי תש"ג עד תשרי תש"ז, הועד הכללי לעדת התימנים בירושלים, ירושלים תש"ז, עמ' 19–29; הנ"ל, תורתן שלבני תימן (לעיל הערה 31), עמ' פג–פד.

405 בחיבורו "דורש שלום" הוא כתב חידושים וטעמים על התורה ברוח הקבלה, וכן פירש ברוח הקבלה לכמה משירים תימניים. ראו: רצהבי, תורתן שלבני תימן (לעיל הערה 31), עמ' פג–פד.

406 סבל במונח משא, לא ייסורים.

407 רצהבי, "לדמותו של הרה"ג שלום אלשיך זצ"ל" (לעיל הערה 404), עמ' 29.

1. בעניין קריאת ההלל: פרק כה, דף נז ע"א
 מנהג קדום השתמר אצל יהודי תימן בקריאת ההלל. ר"י ספיר התפעל ממנהג זה וכתב: "קריאתם בהלל מתוק לחיך ונעים לאזן. החזן קורא בנעימה חצי פסוק, והקהל מלחשים⁴⁰⁸ אחריו ועונים פה אחד קול אחד הללויה, וכן אחר כל חצי פסוק, בשפה ברורה ובנעימה קדושה,⁴⁰⁹ קטון וגדול,⁴¹⁰ מצלצל אזנים". בהמשך דבריו כתב:
 ועונים⁽⁸⁾ (קמ"ז) פעמים הללויה, כנגד שנותיו של (יעקב).⁴¹¹ ואינם⁽²⁾ כופלים פסוקי אודך⁴¹² כו' אנא⁴¹³ כו'. ומנהג זה כבר נזכר בתלמוד (סוכה פ"ד)⁴¹⁴ מקום שנהגו לכפול כו' עונים אחריו כו'.
 הרב אלשיך הוסיף ציונים (א) (ב), להערוותיו (ראו בצילום שלהלן), והקיף בסוגריים את המילים המוטעות קמ"ז, יעקב. ואלה הערותיו:

- 408 רוחו של מהרי"ץ לא הייתה נוחה ממנהג זה. ראו: הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), שו"ת פעולת צדיק (לעיל הערה 216), חלק ב, סימן רמ, עמ' רצב, ד"ה והרוחנו.
 409 כנוסחת האשכנזים בתפילת שחרית, בברכה של קדושת יוצר. נוסח יהודי תימן הוא "ובנעימה טהורה". ראו: הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ), תכלאל "עץ חיים" (לעיל הערה 180), א, דף פז ע"ב. איוב ג, יט.
 410 ר"י ספיר עמד על טעותו בעניין זה כפי שהעיר על כך ר"ש אלשיך בדבריו לקמן, וכתב שהוא תיקן זאת בגוף ספרו, והוסיף בגיליון ספרו בזה הלשון: "וכן אית[א] במס' [כת] סופרים פט"ז הי"ב: קכ"ג פעמים שישאל עונין הללויה כנגד שנותיו של אהרן". כן ציין: "ויובא [=התיקון הנ"ל] בהתיקונים בח"ב [=בחלק שני]". עוד כתב על מנהג זה "שהיה כן המנהג בזמן שביהמ"ק [=שבית המקדש] הי"ה] קיים יב"י [=יבנה במהרה בימינו], ועוד היום בתימן" (יעקב ספיר, "תיקון והארה לאבן ספיר", הלבנון ז [אלול תר"ל], עמ' 252–253). וראו גם נח גרבר: אנו או ספרי הקודש שבידינו? הגילוי התרבותי של יהדות תימן, ירושלים תשע"ג, עמ' 122.
 יש להעיר על טעות דפוס בדף סב ע"ב: "השנה (שהיא שנת התרי"ט לב"ע) מנו שני אלפים ומאה ושבעה לשטרות, והסימן בק"ע". על המילה "ושבעה" העיר הרב אלשיך: "צ"ל ושבעים". וביאור הדברים שיש כאן טעות בהדפסה, כיוון שר"י ספיר בהמשך המשפט ציין נכון את השנה וכתב: "והסימן בק"ע". טעות דפוס זו נרשמה בלוח התיקונים המובא בדפי ההקדמה לספר, ונרשם שנפלה שגיאה בדף סב ע"ב, ונכתב: "מאה ושבעה", ויש לתקן ל"ומאה ושבעים".
 412 תהלים קיח, כא.
 413 שם, פסוק כה.
 414 צריך לכתוב: פ"ג. דהיינו פרק שלישי, והוא בדף לח ע"א. ומה שנכתב בהמשך "עונים אחריו כו'" נמצא שם בעמ' ב.

(א) ט"ס [=טעות סופר] יש כאן בדפוס, וצ"ל [=וצריך לומר] קכ"ג, כמנין שנותיו של אהרן. והם קכ"ג. וט"ס נפל בדפוס, ודוק. ועיין עוד בספר התכלאל, בעץ חיים, פירוש התפלות, על זה.⁴¹⁵

(ב) ומ"ש [=ומה שכתב (ר"י ספיר)] ואינם כופלים פסוקי אורך וכו', והגאון הוא יעקב ספיר זלה"ה מביא ראיה ממה שאמרו מקום שנהגו לכפול יכפול וכו'. בלאו הכי אין אנחנו צריכים לתירוצו, מפני שהשליח צבור הוא אומר הפסוק, כגון שאומר ד"מ [=דרך משל] אורך כי עניתני וכו', והצבור עונים אחריו כל פסוק ופסוק, מאורך כי עניתני עד סוף ההלל. והצבור עונים אחריו כל פסוק ופסוק עד סוף ההלל.⁴¹⁶ וא"כ [=ואם כן] נחשב כאלו אמרו הצבור כל פסוק שני פעמים. מפני שהשליח צבור מוציא אותם בתפלתו, וא"כ נחשב להם כאלו כבר אמרו הפסוק פעם אחת, ואין נשאר להם רק לומר אחר הש"צ [=השליח צבור] עוד פעם אחת. והרי נמצא כאלו כפלו כל פסוק ופסוק עד הסוף. ואדרבה יפה שיאמר הש"ץ פעם אחת, והצבור יענו אחריו מה שהוא אומר הש"ץ, כדרך שהיה משה ובני ישראל קורים שירת הים, כארז"ל [=כאומרם רבותינו זיכרונם לברכה] במדרש רבה,⁴¹⁷ ודו"ק.⁴¹⁸

415 במהדורה שנדפסה בזמנו, ירושלם ה'תרנ"ד, נדפס העניין בחלק ב, דף לה ע"ב. וכך כתב הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ) בפירושו עץ חיים לסידור התפילה: "המנהג הזה מיוסד ע"פ מ"ש [=על פי מה שכתב] הרמב"ם פ"ג מה'לכות] חנוכה דין י"ב וז"ל [=וזה לשונו]: 'מנהג קריאת ההלל בימי חכמים הראשונים כך היה. אחר שבירך הגדול שמקרא את ההלל, מתחיל ואומר הללויה, וכל העם עונים הללויה. וחוזר ואומר הללו עבדי ה', וכל העם עונים הללויה וכו'. וכן על כל דבר ודבר, עד שנמצאו עונים בכל ההלל הללויה, קכ"ג פעמים, סי'מן] להן שנותיו של אהרן". לר"י ספיר נתחלף במניין מזמורי תהלים, שהם אכן קמ"ז, כנגד שנותיו של יעקב. ראו: ירושלמי שבת טז, א. על מנהג קריאת ההלל אצל יהודי תימן, ראו גם גימאני: תמורות במורשת יהדות תימן (לעיל הערה 164), עמ' 202–204; הרב שלמה רצאבי, "מנהגא דהלילא: מקורות וטעמים לקירויה ההלל, ושאי אפשר לשנות מהמנהג ולאמרו כל הציבור יחד", דברי חפץ ז (תשע"ז), עמ' ריג–רלו.

416 תשע המילים האחרונות מיותרות.

417 לא מצאתי שם, אבל ישנו בסוטה ל ע"ב: "רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר: כקטן המקרא את הלל, והן עונים אחריו כל מה שהוא אומר. משה אמר אשירה לה' (שמות טו, א) והן אומרים אשירה לה'. משה אמר כי גאה גאה [שם, שם] והן אומרים כי גאה גאה".

418 ראו הערות של הרב איתמר חיים כהן בתוך מאמרו של הרב שלמה רצאבי (לעיל הערה 415), עמ' רכג, הערה ג.

אבן **חרדי תימן** **ספיר** **נב**

כת
סדר תפלתם.

נוסח התפלה לחול לשבת ויו"ט הוא עפ"י סודריהם כתבי יד ישנים
 מעורב ספרדי ואשכנזי. הודו קודם צרוך שאמר ברכת השחר כסדר
 הרמב"ם ז"ל. בקדיש ויזמח פורקני ויקרב משיחי ויפרוק עמי. גם בקדושה ודוק וצ"י
 לחול אומרים ממקוון מלכנו תופיע בו' כאשכנזים בשבת ויו"ט גם ענין
 לדור ודור נגיד גדלך. וזמנחה שלום רב. מופלים על פניהם כל יום
 אחר תפלת ח"י בפיוט ידים ורגלים בישיבתם על הארץ כמו ביום התעלות על
 הכפורים. ונוסח התחינה הם פסוקי רחמים מלוקטים הכתובים גם
 התפלה הרמב"ם ז"ל. במעריב אומרים הח"י פסוקים צרוך ס' לעולם (ב) ומצא ומוציא
 אר"א עם הזכרה על כל מעשיו כאשכנזים. סליחות ופיוטים הוצאו כופלים פסוקי
 להם ממוחזרי ספרדים גם יש להם קדמוניות בסודריהם. זס' הושענות
 פיוטים יפים מאד קדמונים שלא רחיתים בשום מחזור ספרד ואשכנז
 והמה להם בכתובים מאז. קריאתם בהלל מתוק לחיך ונעים לאזן.
 החזן קורא בנעימה חגי פסוק והקטל מלחשים אחריו ועונים פה אחד
 קול אחד הללויה. וכן אחר כל חגי פסוק בשפה צרורה ונעימה פה אחד
 קדושה קטון וגדול מזלזל אזנים. ועונים קמ"ז פעמים הללויה כנגד
 שנתיו של יעקב ואינם כופלים פסוקי אורך כו' אהא כו'. ומנהג זה
 כבר נזכר בהלמוד (סוכה פ"ד) מקום שנהגו לכפול כו' עונים אחריו כו'.
 כולם משכימים קול לביהכ"ג בשרם עלות השחר גמרו תפלתם מפני שמהרים
 אחד מביא עמו נפחה מי קליפת קאהווא חמה הנוכן להם מצעוד לילה
 (כאשר הראיחך תמונה למעלה) עם זלוחית קטנה שותים וקוראים
 ומזמרים ומכבדים זה לזה בזלוחית קאהווא. וכשהאיר מעט פני המזרח
 עננתו וכן כולם להתפלל ועוד לא נזה החמה גמרו תפלתם מפני שמהרים
 לזאת למלאכתם שעל הרוב מלאכתם בחזן כפרים בין הגוים אז עונים
 בשוקים הרחוקות (כדי שיוכלו לשב לבתיהם בערב) אבל התפלה אינה
 בחפזון ובמרוצה רק בהמשכה ונעימה. ש"ץ קבוע אין להם וכל החפז
 ימלא ידו כי כולם יודעים להתפלל ולקרוא. רובם כולם מתפללים על
 פה ובלחש רק הש"ץ משמיע קולו מראש עד סוף וכל הקהל שומעים
 באזן קשבת (גם שותים קאהווא) אז מהגים אחריו בלחש רק בקריאת
 שמע עונים ואומרים כולם יחד בקול. אחר התפלה קודם עלינו לא
 ינאו מביהכ"ג עד שלומדים מעט בנביאים בכתובים בהלכה או אגדה
 אשר ראש הכנסת מגיד לפניכם ולזה קוראים שילוש. ובעש"ק יקראו
 גנים מקרא וחתה תרגום. ואח"כ אומרים עלינו ויוצאים. אינם ככנסים
 לביהכ"ג במנעליהם רק יחפים (כי בתי רגלים אין להם) וחולצים
 נעליהם אבל הפתח מנחון להם קוראים למנעלים. חזן' דרך כבוד
 שמונהגם לחולצם בחזן גם בכניסתם לכל ביה גדול כמנהג כל ארצות
 הקדם חתה אשר בארצות איירופי יסירו הכובע מעל ראשם ולהם
 בזיון גדול להסיר המנעפה ולעמוד בראש מגולה לפני הגדולים אשר
 יחשב לקלות ראש ועזות. לעון פליטה יחשב אס יבטח איש לבא במנעליו הוך

Iben, Safr. סדר עליהם רק
 כאלו כולו כל פסוק ופסוק עד התקום. ואח"כ יפה שיאמר הש"ץ פעם אחת והצבור יענו
 חזרין מה שאמר אומר הש"ץ כדרך שהיה נושא (בעשרה) קורים אירעיהם
 כאלו כולו כל פסוק ופסוק עד התקום. ואח"כ יפה שיאמר הש"ץ פעם אחת והצבור יענו

הערה בכתב ידו של הרב שלום אלישיך בגיליון "אבן ספיר" בעניין קריאת ההלל (ראו לעיל, עמ' 54-55)

2. בעניין קריאת תיקון רחל: פרק כח, דף סא ע"א
 ר"י ספיר פירט את סדר התפילות של יום השבת. על התפילה של שבת בבוקר כתב:
 כשלש שעות קודם אור היום (הייתי בחורף) יקומו כולם עפ"י קריאת השמש,
 ומתאספים לביהכנ"ס לאמר זוהר ותיקון רחל* ושירים מיוחדים להם.
 הערת הרב אלשיך:

* כל זה בחול, אבל לא בשב"ק [=בשבת קודש] וביו"ט [=וביום טוב]
 (שיל"א) [=שלום יוסף לוי אלשיך].

ביאור הדברים: ר"י ספיר תיאר את תפילות יום השבת, ועל כן העיר הר"ש אלשיך
 שבשבת וביום טוב אין קוראים את תיקון רחל, כיוון שהם מן הימים שאין אומרים
 בהם תיקון חצות, לא תיקון רחל ולא תיקון לאה.⁴¹⁹

3. על שם אביו של רבי יחיא בדיחי: פרק לח, דף פז ע"א-ע"ב
 בקטע זה מתאר ר"י ספיר את רשמי ביקורו ביישוב כוכבאן. הוא הדגיש את מעמדו
 ואת גדולתו של הרב יחיא בדיחי, שברח מצנעא והתיישב במקום זה. במקום שני בתי
 כנסת, האחד של המקומיים והאחר של פליטים שהגיעו מצנעא, וכולם מקבלים את
 מרותו של הרב יחיא בדיחי, מגדולי חכמי תימן, שהיה עוסק במלאכת הצורפות עוד
 מימי ישיבתו בצנעא, ששם עשה מטבעות בעבור האימאם. בהמשך דבריו כתב ר"י
 ספיר על אביו:

הוא ואביו הזקן הישיש הנכבד מארי סעיד* נ"י, מיקירי ק"ק צנעא ועשיריה.

הערת הרב אלשיך:

* אין שמו כך וט"ס [=וטעות סופר], וצריך לומר שמו שפך בלשון ערבי,
 ובלשון הקדש הוא פי' [רוש] יהודה. והוא אבי אמי. ובנו מארי יחיא, הוא אחי
 אמי נע"ג.⁴²⁰ אני הצ' [עיר] שלום בן יוסף הלוי אלשיך הי"ו [=השם ישמרהו
 ויחיהו].⁴²¹

419 ראו בספרו של הרב דוד יוסף: הלכה ברורה, ירושלים תשנ"ט, חלק א, סימן א, סעיף ח, עמ' י;
 הרב יצחק רצאבי, "מאמר פניאל פנואל", דברי חפץ ח (תשע"ז), עמ' רמג, ד"ה ותיקון.

420 =נוחו עדן גן. ברכה לנפטר. אולי צריך לפרש בלשון רבים ואולי בלשון נקבה.

421 על מפגשו של ר"י ספיר עם הרב יחיא בדיחי, ראו לעיל סעיף ב 7. והערת אגב לעיסוק של חכם
 תימני נוסף בספרו של ר"י ספיר. תרגום קטעים לערבית (בכתיב עברי) על ידי הרב יחיא קאפח,
 מפרק יד בספרו של ר"י ספיר, אבן ספיר, ראו: Uri Melammed, "Notes on The
 Library of The Center for Judaic Studies: Even Sappir in Yemenite
 Judeo-Arabic An Unknown Translation by R. Yihye al-Qafeh", *Jewish
 Quarterly Review* 84 (1994) pp. 489-493.

4. צנזורה

1. בפרק כו, דף נט ע"ב, שורה 14, נמחקו המילים: "וביניהם שם ישוע בן מרים".
2. בפרק ל, דף סח ע"ב, שורה 5, נמחקו המילים: "אדום מקדים ליום ראשון".

סוף דבר

בין הרב יעקב ספיר ובין יהודי תימן היה דיבוק חברים. הרב יעקב ספיר התרשם מאוד לטובה מיהודי תימן, מהליכותיהם, ממורשתם ומחכמיהם, ונפשו דבקה בהם. במהלך שהייתו בצנעא בחג הפסח כתב: "כל ימי המועד לא יצאתי מקיר עיר היהודים. השתעשעתי עם אחי אלה ולחקור ולדרוש על מנהגיהם, מוצאיהם ומובאיהם. שמחתי בהם והם ביי" (צא ע"ב). רגשות אלה חוזרים גם כשהוא מסיים את מסעו ונפרד מחכמי צנעא ביום חמישי, ב' באלול תרי"ט (1 בספטמבר 1859):

כש'לש שעות אחרי הברכה ולוית חן⁴²² מהב"ד [=מהבית דין] ומיודעי, ובראשם זה ידיד נפשי ולבבי, הרב הגדול חסיד ועניו מארי יחיא אל קארה נ"י ובניו היקרים, ואיש החסד בעה"ב [=בעל הבית] מארי אברהם צאליח [=צאלח] נ"י, עד מחוץ לעיר ועבור קברות היהודים, בקעה מלאה אבנים⁴²³ למצבות, ואין עליהם ציונים ואותיות מפותחות. נפרדתי מהם מתוך דברי תורה⁴²⁴ ונשיקות אהבה ודמעות רחמים. על כן קראתי למקום הוא "נחל דמעה", כי שם הוספנו לבכות.⁴²⁵

כך גם במפגשו עם מארחו הראשון הרב יחיא עומיסי, לאחר ששהה שמונה חודשים וחצי בקהילות תימן. כשנפגשו שוב כתב ר"י ספיר: "לא הכירני עוד, כי חשך משחור תארי⁴²⁶ ונהפכתי לאיש ימיני⁴²⁷ כמוהם. בכה עמי ונחמני בדברים ערבים, וצוני לשבת פה עד מחר, כי ישוב מהשוק ויוליכני עמו לעירו ולביתו" (קט ע"ב). בביתו הוא שהה עשרה ימים, מיום שני י"ג באלול תרי"ט (12 בספטמבר 1859) ועד יום רביעי כ"ב באלול תרי"ט (21 בספטמבר 1859). ר"י עומיסי ליווה אותו, ושכר לו גמל ללכת עימו לעיר הנמל חודידה. ועוד כתב על מארחו: "החסד גמלני האיש היקר הזה ר'

422 משלי א, ט.

423 על פי יחזקאל לז, א.

424 ברכות לא ע"א ועירובין סד ע"א: "לא יפטר אדם מחברו אלא מתוך הלכה שמתוך כך זוכרהו". במסכת כלה רבתי ח, א מובא בשינוי נוסח: "מתוך דברי תורה".

425 על פי בראשית כא, לא. אבן ספיר, קט ע"א.

426 על פי איכה ד, ח.

427 שמואל א ט, א. הכוונה כאן: תימני.

יחיא אל עומסי, אין בפי מלה⁴²⁸ להגידה ושפתי תקצורנה מלספרה. יגמלהו ה' כצדקו,⁴²⁹ הנה שכרו אתו ופעולתו לפניו"⁴³⁰.

ברשמיו של הנוסע הרב יעקב ספיר במסעו בקהילות היהודית בתימן הוא הדגיש את השילוב של תורה עם מלאכה, את בקיאותם בתורה, את האמונה ואת שמירת המצוות של היהודי בתימן, והתפעל מהמורשת הרוחנית העשירה והקדומה. אלה תאמו את ציפיותיו לחיי יהודים בגלות. בתיאוריו הוא מתחבר למנטליות של יהודי תימן, הוא אוהב ומכבד אותם, נפשו נקשרת בנפשם, הוא שמח איתם, הוא בוכה איתם, צר לו על שעבודם, ודבריו נכתבו ברובם בצורה אוהדת להם.

גם לאחר שחזר למקומו בירושלים עמד עימהם בקשרי ידידות, ולדוגמה תשמח איגרת תימן השנית ששלח להם בעקבות משיח שקם בתימן, שפעל בשנים תרכ"ח–תרל"ה (1875–1868).⁴³¹ כמו כן הוא כתב מבוא למהדורה הראשונה של מדרש חמדת ימים לרבי שלום שבזי, שנדפסה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה.⁴³² בספרו של הרב ספיר רואים את הערגה של יהודי תימן לארץ ישראל. לפני שנפרד מקהילת צנעא כיבדו אותו בבית הכנסת של מרי יחיא הכהן להיות שליח ציבור בתפילת המוסף. הוא התפלל בהברה שהיה רגיל לה, ואף שמבטאו היה זר להם, ערבה להם תפילתו:

שם בקשוני להתפלל להם מוסף, כי הייתי נכון לנסוע מזה⁴³³ אחר השבת. גם אני בשברון לבי כ⁴³⁴ הגעתי בחזרת הש"ץ להבקשה: "יהי רצון שתעלנו בשמחה לארצנו ותטענו בגבולינו", נפתחו קירות לבכי ולא יכולתי להתאפק

428 על פי תהלים קלט, ד.

429 על פי תהלים יח, כא.

430 ישעיהו מ, ג; סב, יא. אבן ספיר, שם.

431 יעקב ספיר, אגרת תימן השנית, ווילנא תרל"ג. ראו גם ריבלין: "ר' יעקב ספיר" (לעיל הערה 1), עמ' 389. על פועלו של משיח זה, ראו: Aharon Gaimani, "The Messianism of Shukr Kuhayl II: Two New Letters", *Jewish Quarterly Review* 92 (2002), pp. 347–358; idem, "The Messianism of Shukr Kuhayl II: A Bundle of New Letters", *Hebrew Union College Annual* 81 (2010), pp. 127–169; idem, "The Messianic Story of Shukr Kuhayl as Revealed by a New Document", *Hebrew Union College Annual* 84–85 (2013–2014), pp. 147–172.

432 המהדורה נדפסה בשלושה חלקים בירושלים, בראשית – תרמ"ג (1883), שמות – תרמ"ד (1884), ויקרא–דברים – תרמ"ה (1885).

433 הכוונה מכאן. על פי בראשית לו, יז.

434 הכוונה כאשר.

מבכי, ואקרא בכל כחי עד נסתם מוצא שפתי. וכל העדה הק' [דושה] בהמית
ענות רוחם ושברון לבם, הורידו כנחל דמעה,⁴³⁵ והיה לנו השבת ליום
הכפורים (קט ע"א).
דברים אלו יש בהם ללמד על הגעגועים הרבים של יהודי תימן לארץ ישראל. הרב
ספיר זכה לראות את עולי תימן הראשונים בירושלים בשנת תרמ"ב.

